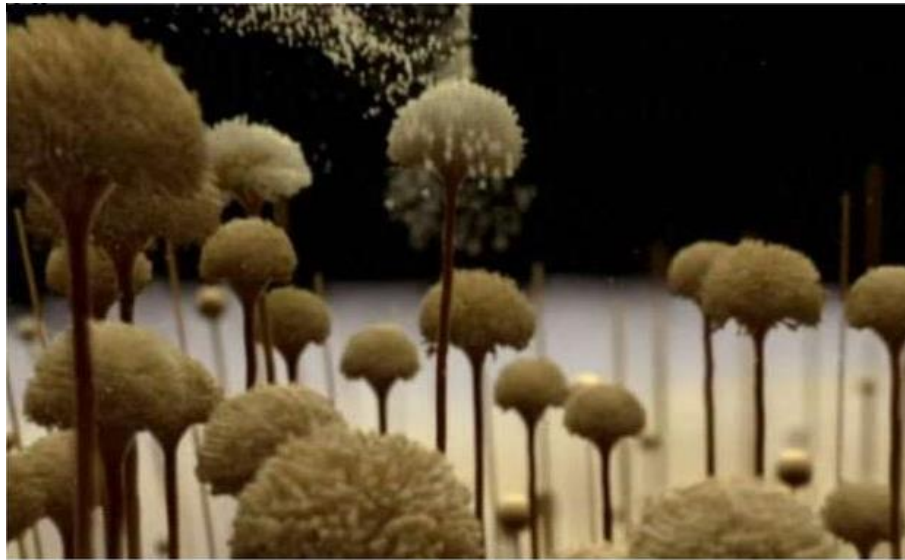

Mövzu 2

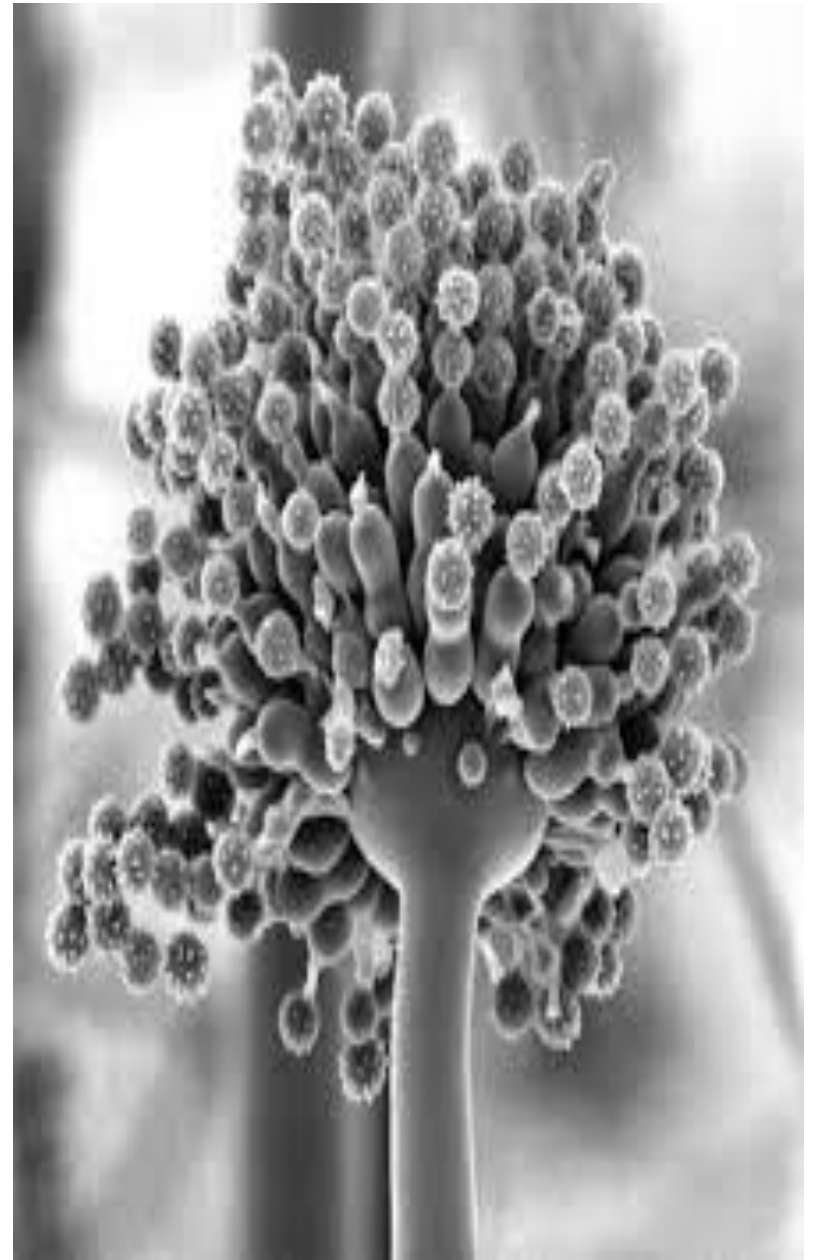

TIBBI ƏHƏMIYYƏTLİ GÖBƏLƏKLƏR, İBTİDAİLƏR VƏ VİRUSLARIN TƏSNİFATI, MORFOLOGİYA, ULTRASTRUKTURU VƏ MÜAYİNƏ ÜSULLARI

Göbələklər (Fungi, Mycetes, Mycota) bitki təbiətli, xlorofilsiz, bir və ya çox hüceyrəli eukariot orqanizmlərdir.

Mikrobiologiyanın mikroskopik göbələkləri öyrənən bölməsi ***mikologiya*** adlanır.

Göbələklərin patogen və qeyri-patogen nümayəndələri mövcuddur.

Göbələklərin morfolojiyası

- ❖ Miselial və ya sapvari göbələklər
- ❖ Maya və mayayabənzər göbələklər

Candida cinsli göbələklər
(mayayabənzər)

Mucor cinsli göbələklər

Miselial və ya sapvari göbələklər.

Hiflər uzun sap şəkilli hüceyrələrdən təşkil olunmuşdur.

Hiflər şaxələnərək miseliləri əmələ gətirir.

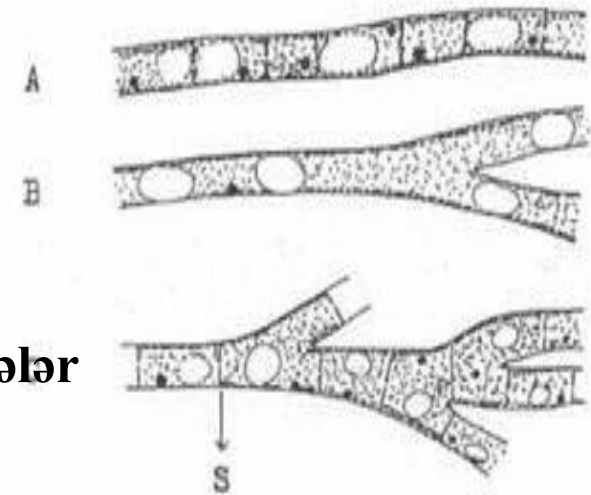
Miselilər arakəsməli və arakəsməsiz ola bilər.

İbtidai göbələklərdə miselilər arakəsməsiz olur.

Ali göbələklərin miselilərində septalar adlanan arakəsmələr mövcuddur.

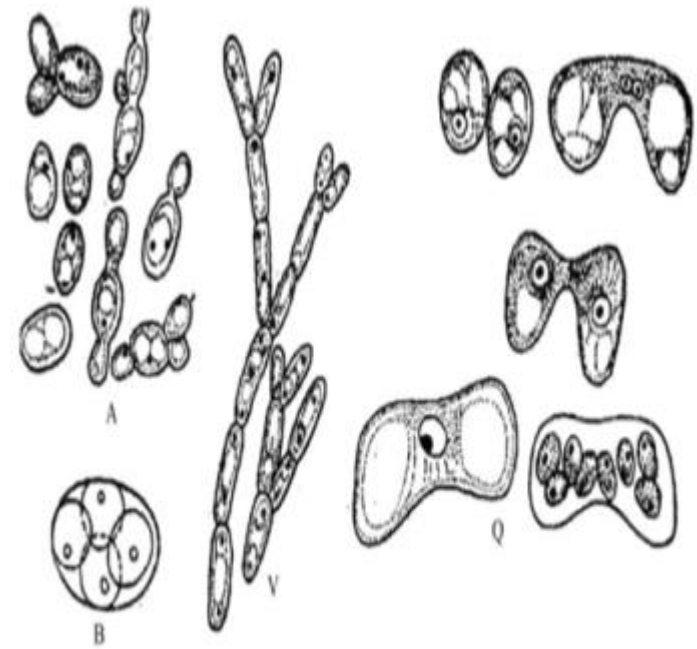
Qidalı substratlarda inkişaf edərkən bəzi miselilər mühitin dərinliyinə inkişaf edir, bunlara vegetativ və ya substrat miseliləri deyilir.

Substratın səthində yuxarıya doğru inkişaf edən miselilər isə hava miseliləri və ya reproduktiv miselilər adlanır.

Maya göbələkləri (*Saccharomycetes*)

- Həqiqi mayalar girdə, oval və ya çöpvari formada birhüceyrəli göbələklərdir. Onlar həm cinsi, həm də qeyri-cinsi yolla çoxalırlar.
- Qeyri-cinsi çoxalma tumurcuqlanma vasitəsilə baş verir.
- Maya göbələkləri həm də **askosporalar** əmələ gətirməklə çoxalırlar. Bu zaman hüceyrənin içərisində **ask** adlanan **kisənin** içərisində 2,4,8 və s. askospora əmələ gəlir.
- Maya göbələklərindən çörəkbişirmədə, süd məhsulları istehsalında və s. geniş istifadə edilir.

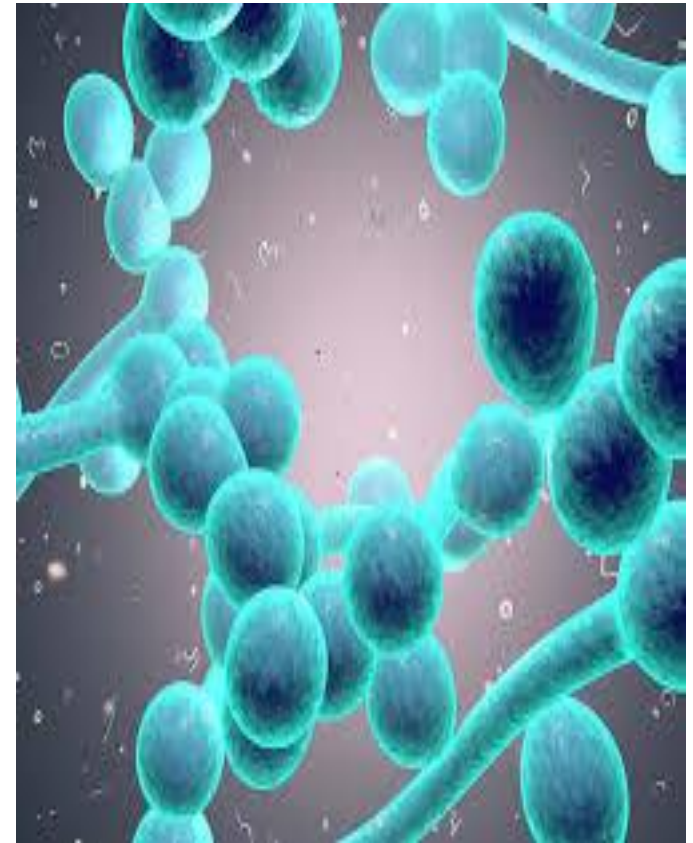

Şəkil 31. Maya göbələkləri: A – tumurcuqlanan hüceyrələr; B – *Saccharomyces cerevisiae* kisəsi; V – psevdomitseli; Q – *S. octosporada* cinsi proses.

Mayayabənzər göbələklər

- Morfoloji cəhətdən həqiqi maya göbələklərinə oxşadırlar.
- Birhüceyrəli, girdə və ya oval formada olmaqla, tumurcuqlanma ilə çoxalırlar.
- Bəzən tumurcuqlar ana hüceyrədən ayrılmayaraq uzununa doğru böyüyür və **psevdomiseli**, yaxud **yalançı miseli** adlanan törəmələr əmələ gətirirlər.

Məsələn, *Candida* göbələkləri.

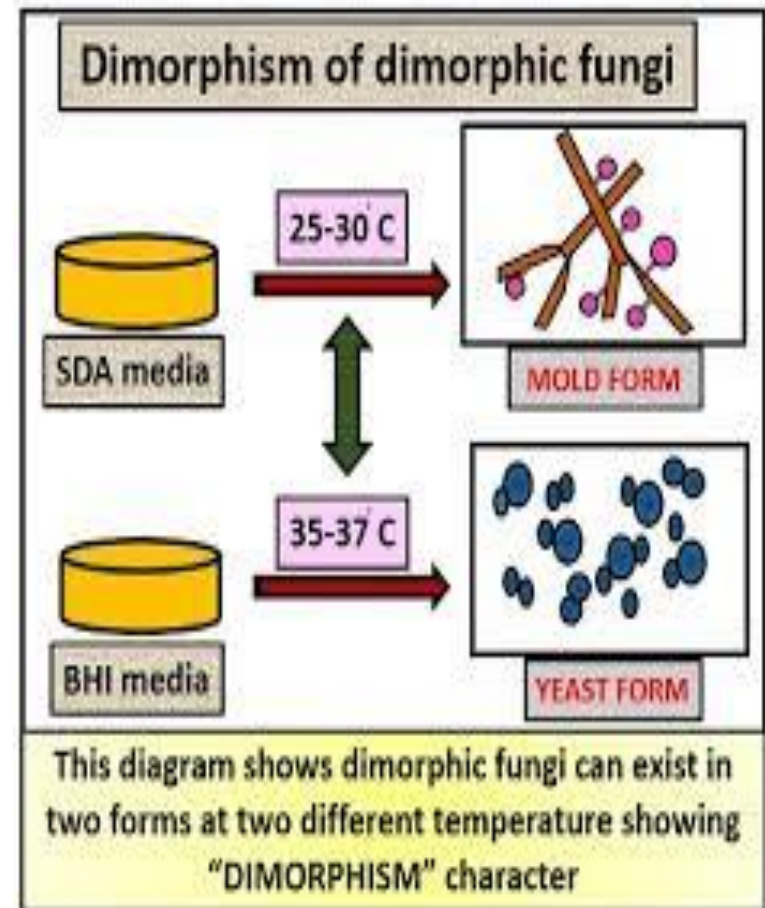
Candida cinsli göbələklər

Göbələklərdə dimorfizm

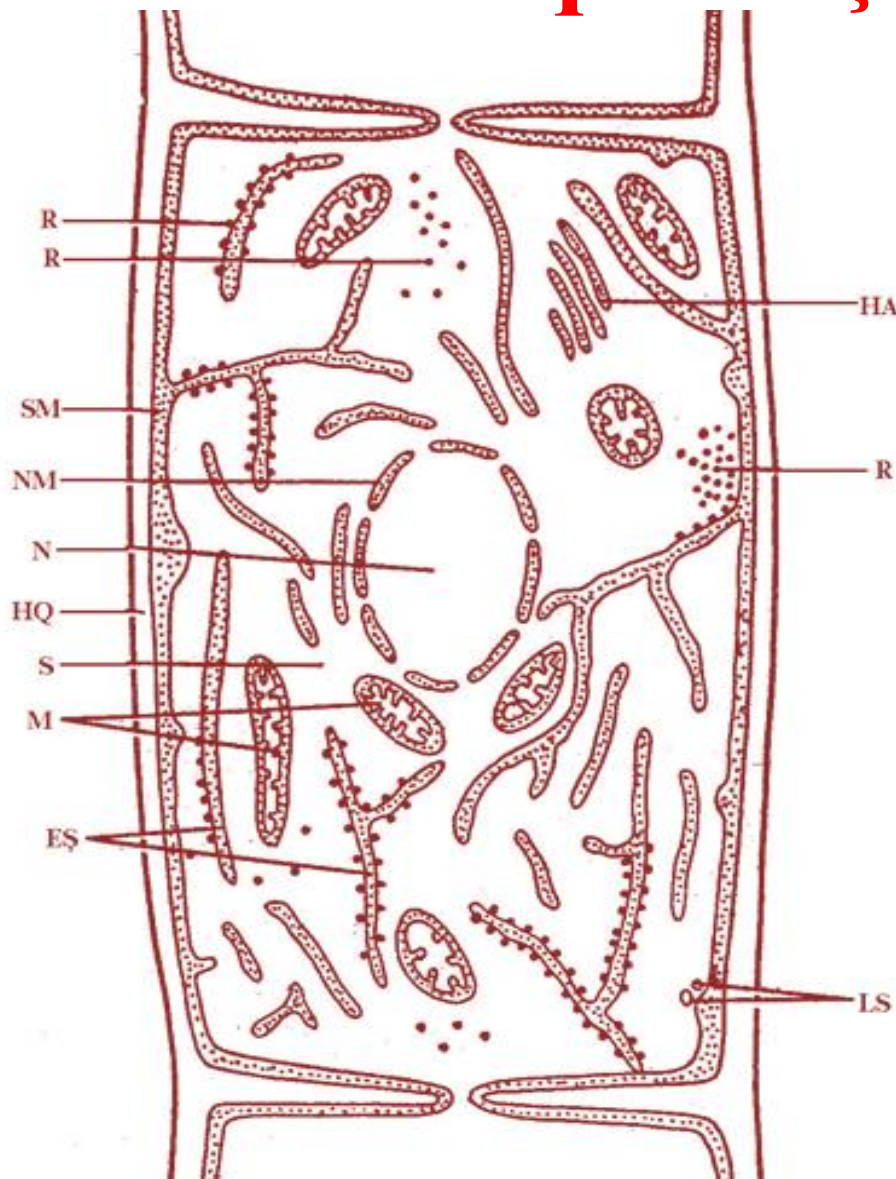
Dimorfizm- ikili morfoloji xüsusiyyət

Ətraf mühitdə, qidalı mühitlərdə miselial, xəstə orqanizmdə isə mayayabənzər formada olur.

Dərialtı və sistem xarakterli mikozaların əksər törədicilərində dimorfizm vardır.

Göbələk hüceyrəsinin quruluş sxemi

R – ribosomlar;

HA - holci aparatı;

**SM – sitoplazmatik
membran;**

NM - nüvə membranı;

N – nüvə;

HQ – hüceyrə qılağı;

S – sitoplazma;

M – mitoxondrilər;

EŞ – endoplazmatik şəbəkə.

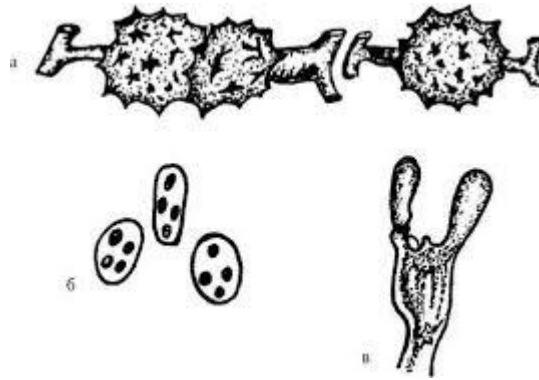
Göbələklər cinsi çoxalma xüsusiyyətlərinə görə 2 qrupa bölünür:

❖ **Təkmilləşmiş göbələklər** - Həm qeyri-cinsi, həm də cinsi yolla çoxalır.

❖ **Təkmilləşməmiş göbələklər** - Qeyri-cinsi yolla çoxalır.

Göbələklərin çoxalma xüsusiyyətləri

- ❖ Cinsi çoxalma-cinsi qamətlərin əmələ gəlməsi, cinsi sporların əmələ gəlməsi (ziqosporalar, askosporalar, bazidosporalar).

- ❖ Qeyri-cinsi çoxalma-tumurcuqlanma, hiqlərin fragmentasiyası, qeyri-cinsi sporların əmələ gəlməsi (artrokonidi, blastokonidi, xlamidokonidi).

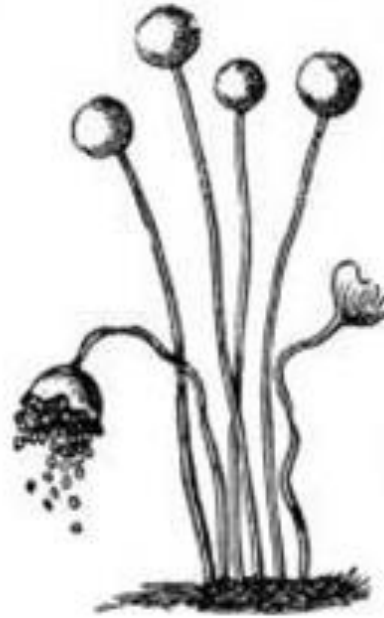
©TIMELAPSE VISION INC.

Cinsi sporlar	Nümayəndələri
Bazidospor (<i>basidiomycetes</i>)	Cryptococcus
Askospor (<i>askomycetes</i>) Septalı hif	Histoplasma, Blastomyces, Piedraia hortae, Coccidioides, Candida, Saccharomyces cerevisiae
Zigospor (<i>zygomycetes</i>) Septasız hif	Mucor Rhizopus, Apsidia Pilobolus
Oospor	İnsanda xəstəlik törətmir

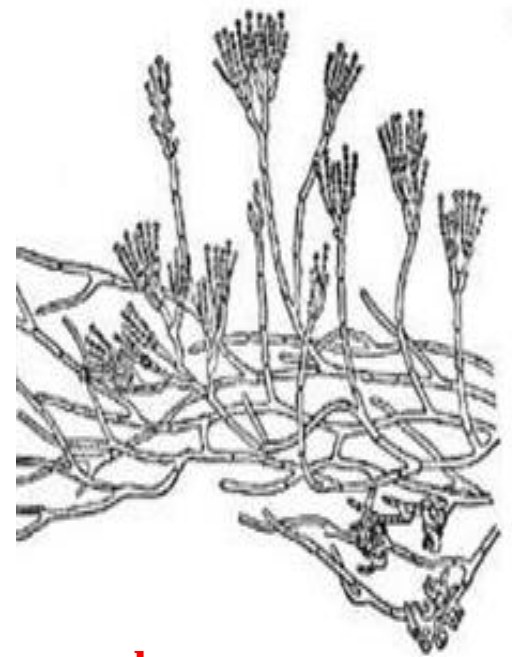
Qeyri-cinsi sporlar	Nümayəndələri
Blastospor	Candida albicans
Artrospor	Dermatofitlər, Trichosporon beigelii, Coccidioides immitis, Geotrichum candidum
Xlamidiospor	Candida albicans
Sporangiospor	Mucor, Rhizopus, Prototheca
Konidiospor	

Göbələklərin əsas çoxalma orqanı sporlardır

- Spor miselinin daxilində yerləşirsə **endospor** adlanır.
- Endosporlar xüsusi strukturların-**sporangilərin** daxilində əmələ gəlir. Bu tip spora əmələ gətirmə *Mucor* cinsli göbələklər üçün xarakterdir.
- Miselinin xaricində əmələ gələn sporlar isə **ekzospor** və ya **konidi** adlanır.

endospor

ekzospor

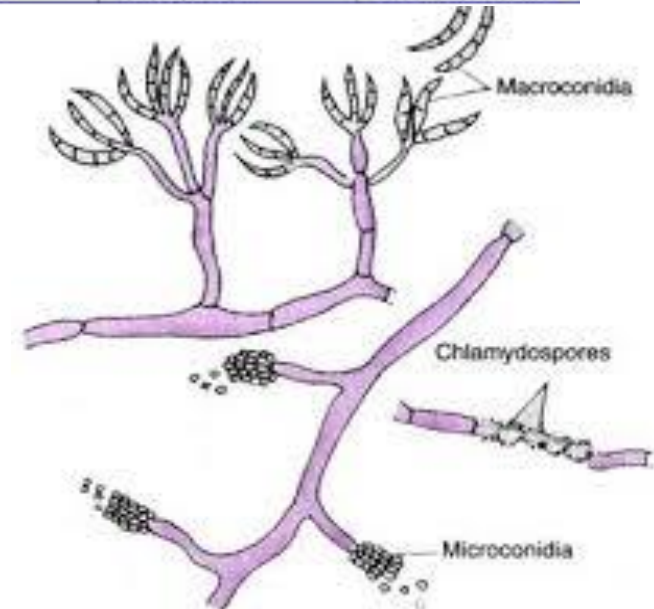
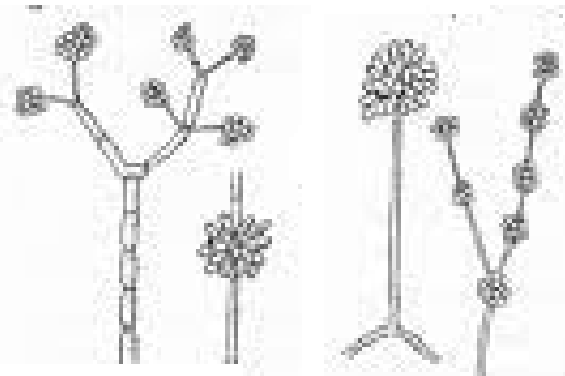
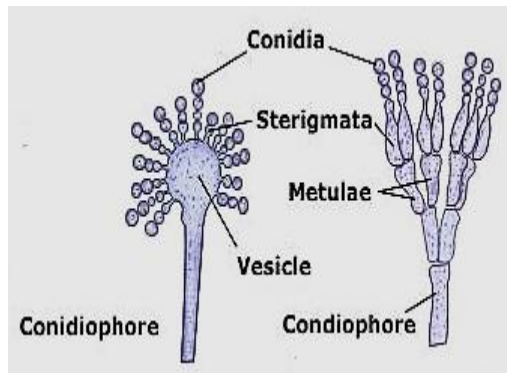
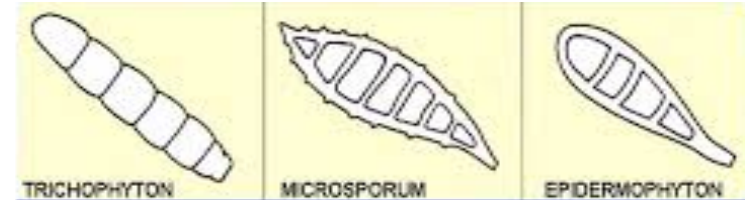
Göbələklərin əsas çoxalma orqanı sporlardır

- **Penisillium və Aspergillus** göbələklərində reproduktiv miselilərin-konididaşıyıcıların uclarında uzunsov hüceyrələr-**steriqmalar** əmələ gəlir. Steriqma üzərində konidilər zəncir şəklində düzülürlər.

- Konidilər birhüceyrəli (mikrokonidi) və çoxhüceyrəli (makrokonidi) ola bilərlər.

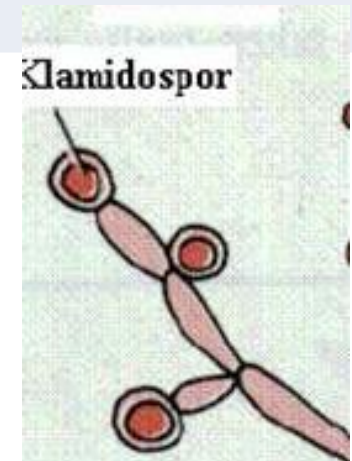
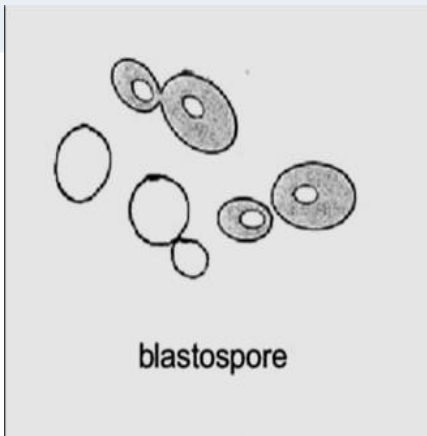
makrokonidi

Fig. 16.7. *Fusarium*. Macroconidia and clustered microconidia. Portion of a hypha bearing chlamydozoospores is also shown.

Tallosporlar (thallus – qatlı)

Blastosporlar	Artrosporlar (arthros - oynaq)	Xlamidospor
Mayayabənzər göbələklər üçün xasdır. Bunlar ana hüceyrənin tumurcuqlanması nəticəsində əmələ gəlir.	Çəlləyəbəzər və ya düzbucaqlı formada olurlar. Onlar miselinin uc hissələrdən qırılması, fragmentasiyası nəticəsində formalaşır, əmələ gəlmiş miseli seqmenti qısa ilə örtülərək sporaya çevrilir (<i>Geotrichium</i> , <i>Coccidioides</i> c.)	Miseli və ya psevdomiseli hüceyrəsinin qalın divarlı sporaya çevrilməsi nəticəsində formalaşır (<i>Candida</i> cinsi).

MYCOTA (FUNGI) ALƏMİ
şöbələr

MYXOMYCOTA
(selikli göbələklər)

EUMYCOTA
(həqiqi göbələklər)

siniflər (7)

Chytridiomycetes

Hypochytridiomycetes

Oomycetes

Zygomycetes

Askomycetes

Basidiomycetes

Deuteromycetes
(Fungi imperfecti)

Absidia

Mortierella

Mucor

Rhizopus

Entomophthora

Conidiobolus

Basidiobolus

Cryptococcus neophormans

Microsporum audouinii

Microsporum canis

Microsporum gypseum

Exophiala werneckii

Pedraria hortae

Trichophyton concentricum

Trichophyton omentagrophytes

Trichophyton rubrum

Trichophyton schoenleinii

Trichophyton verrucosum

Trichophyton violaceum

Epidermophyton floccosum

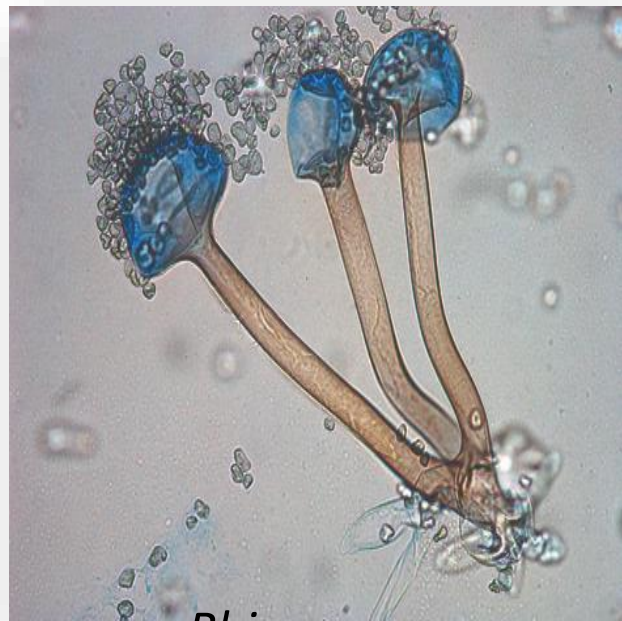
Göbələklərin təsnifatı

Bitkilər aləmi
Eumycota şöbəsi

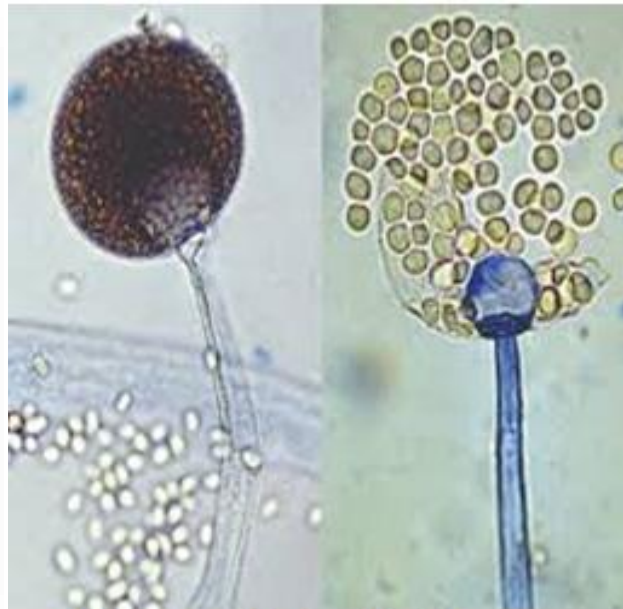
Zygomycota	Rhizopus Absidia	Mucor cinsləri
Ascomycota	Blastomyces Histoplasma Candida cinsləri	Microsporium Trichophyton Coccidioides
Basidiomycota	Filobasidiella neoformans Cryptococcus neoformans	Papaqlı göbələklər
Deiteromycota	Epidermophyton Paracoccidioides	Sporothrix Aspergillus

Ziqomisətlər (*Zygomycota*)

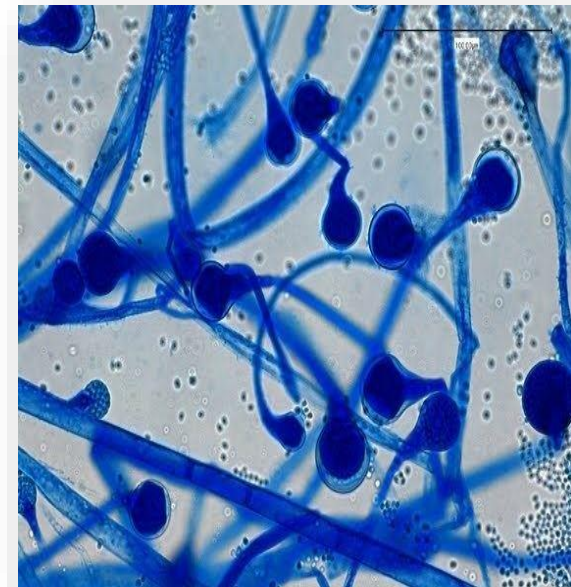
- Cinsi və qeyri-cinsi yolla çoxalırlar. Cinsi çoxalma ziqosporalar (zygos-birləşmə) vasitəsilədir.
- Qeyri-cinsi çoxalma isə sporangiosporalar vasitəsilədir.
- Miseli arakəsməsizdir.
- İnsan üçün patogen olan nümayəndələri *Rhizopus*, *Absidia*, *Mucor* cinsləri və.s

Rhizopus

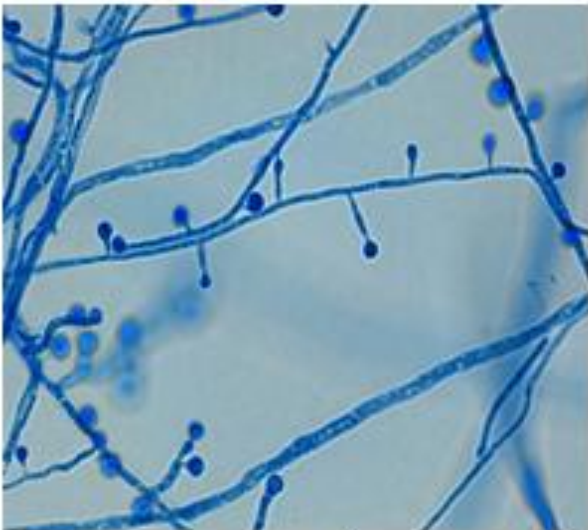
Mucor (miselial)

Absidia

Askomisetlər (*Ascomycota*)

- Göbələklərin ən böyük tipidir.
- Cinsi çoxalma askosporalar (*ask-kisə*) vasitəsilədir.
- Qeyri-cinsi çoxalma konidilər vasitəsilədir.
- Vegetativ miseliləri arakəsməlidir.
- İnsan üçün patogen olan göbələklərin təqribən 85% -ni özündə birləşdirir: ***Blastomyces, Histoplasma, Candida* cinsləri, *Trichophyton, Coccidoides, Arthroderma, Saccharomyces* və s.**

Blastomyces dermatitidis

Coccidoides

Bazidomisetlər (*Basidiomycota*)

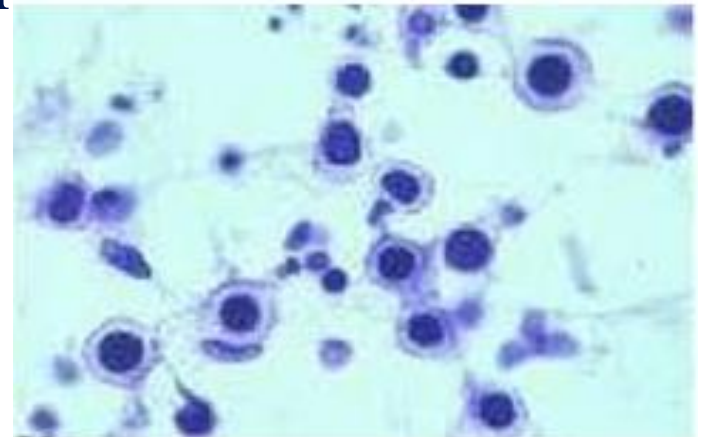
- Cinsi çoxalma bazidiosporlar (*basidi-əsas*) vasitəsilə baş verir.
- Miseliləri çoxsaylı arakəsmələrə malikdir.
- İnsan üçün patogen nümayəndələri -

Cryptococcus neoformans

Filobasidiella neoformans və s.

Cryptococcus neoformans

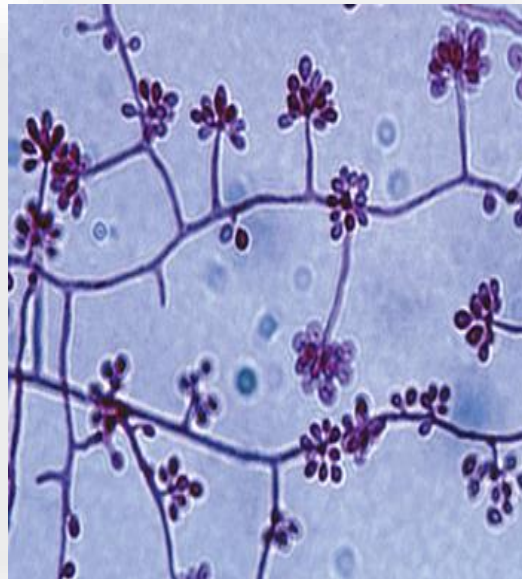
Deyteromisetlər

Deiteromtcota, Fungi imperfecti

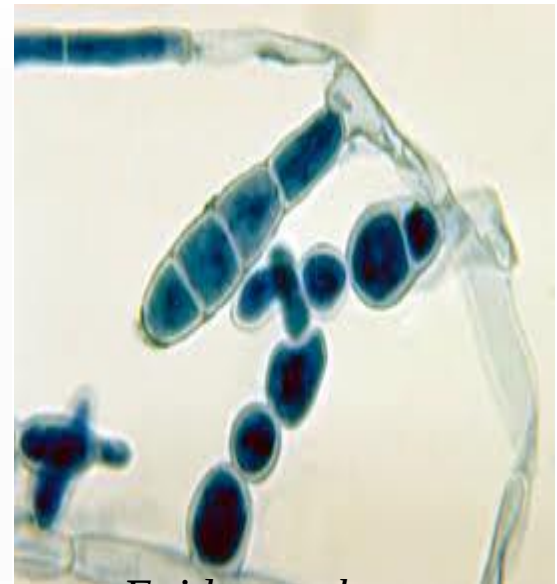
- Təkmilləşməmiş göbələklərdir.
- İnsan üçün patogen olan nümayəndələri - *Coccidioides immitis*, *coccidioides posadasii*, *Sporothrix*, *Aspergillus*, *Epidermophyton*, *Paracoccidioides*, *Phialophora* və s.

Phialophora

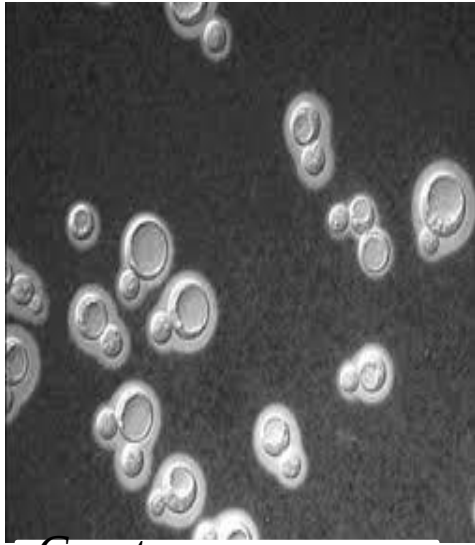
Sporothrix

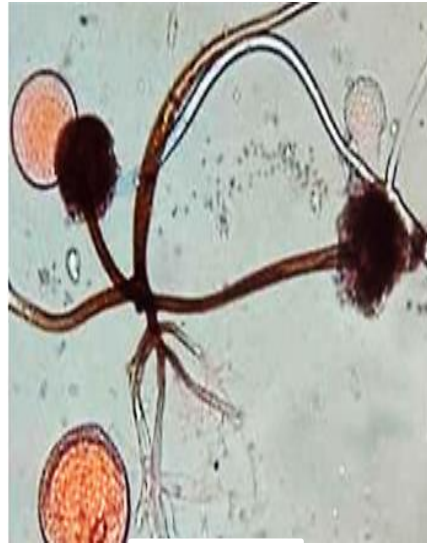
Epidermophyton

GÖBƏLƏKLƏRİN MORFOLOGİYASININ ÖYRƏNİLMƏ ÜSULLARI

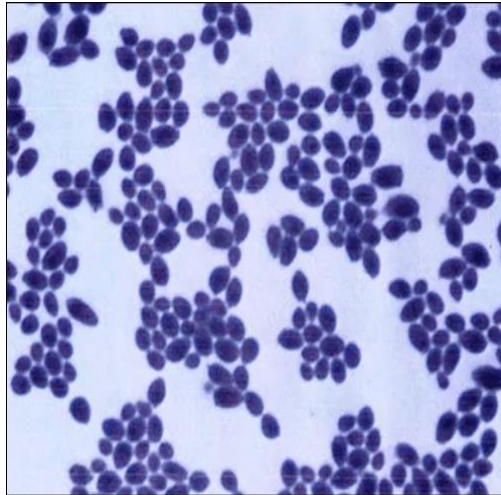
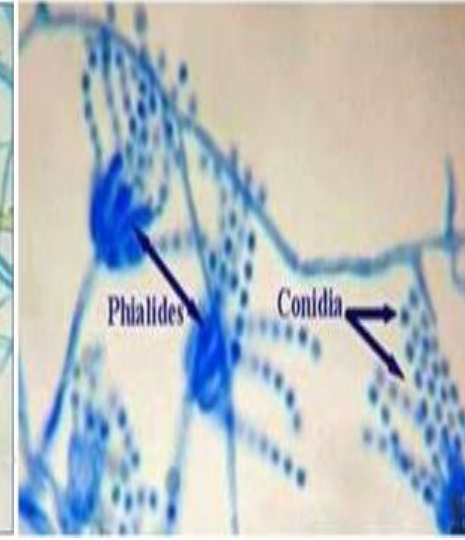
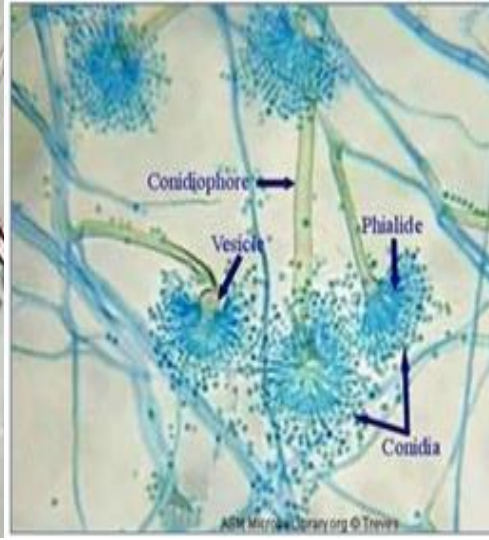
- ❖ Sadə boyama, Qram üsulu ilə boyama, laktofenolla boyama və s.
- ❖ Əzilən damla üsulu
- ❖ Dəri pulcuqlarında, tüklərdə, dırnaqda və s. göbələk elementlərini aşkar etmək üçün preparatlar qələvi məhlulu ilə işlənir.

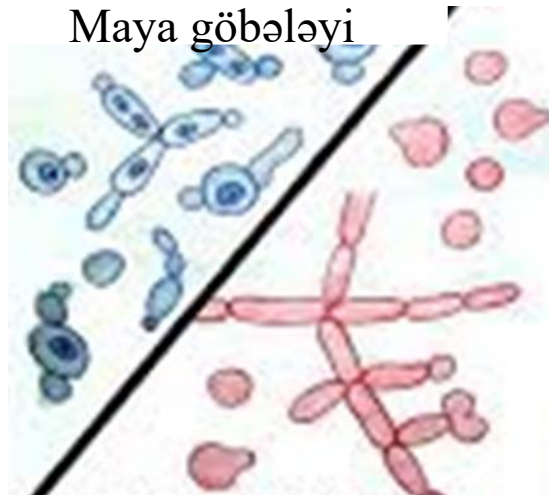
*Cryptococcus
neoformans*

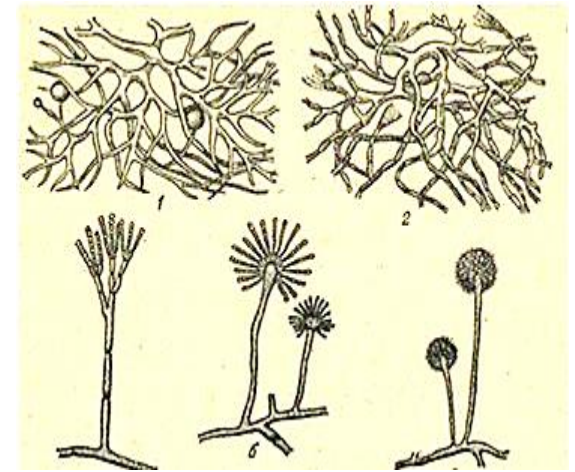
Mucor

Maya göbələyi

Mayayabənzər
göbələk

(Qram üsulu ilə boyadılmış
yaxma, x100)

İbtidailər (Protozoa) – (*protos*-birinci, *zoon*-heyvan) birhüceyrəli

eukariot mikroorqanizmlərdir. Ölçüləri bir neçə mkm-dən 100 mkm-ə qədər ola bilər.

Onlar formalaşmış və xüsusi qışa ilə sitoplazmadan ayrılmış nüvə və nüvəciyə, daxilində orqanellalar olan sitoplazmaya və xarici qışaya – ***pellikullaya*** malikdirlər.

Bəziləri yalançı ayaqcıqlarla-psevdopodilərlə, bəziləri flagellalarla, digərləri isə kirpikciklər vasitəsilə hərəkət edirlər. Hərəkət orqanoidləri olmayan bəzi ibtidailərdə hərəkət mikroborucuqlarla təmin olunur. Onların sitoplazmasında ifrazat funksiyası daşıyan yığılıb-açılan vakuollara rast gəlinir. Qeyri-cinsi və cinsi yolla çoxalırlar.

Patogen ibtidailərin bəziləri əsas və aralıq sahibləri dəyişməklə mürəkkəb inkişaf tsikli keçirir. Əlverişsiz şəraitdə bəzi ibtidailər ətraf mühitdə davamlı olan xüsusi formalar – ***sistalar*** əmələ gətirirlər.

İBTİDAILƏR MORFO-BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ *PROTOZOA* YARIM ALƏMİ
7 TIPƏ BÖLÜNÜR.

İNSANDA XƏSTƏLİK TÖRƏDƏN İBTİDAILƏRİN 4 TIPI

Sarcomastigophora

Sarcodina

Mastigophora

❖ *Entamoeba histolytica*

❖ *Giardia lamblia*

❖ *Trichomonos hominis*

❖ *Trichomonos tenax*

❖ *L. tropica*

❖ *L. donovani*

❖ *Trypanosoma gambiense*

❖ *Trypanosoma*

cruzi

Microspora

Enterocytozoon, Encephalitozoon, Nosema və s.

Apicomplexa

Sporozoa

❖ *Plasmodium vivax*

❖ *Plasmodium malariae*

❖ *Plasmodium falciparum*

❖ *Plasmodium ovalae*

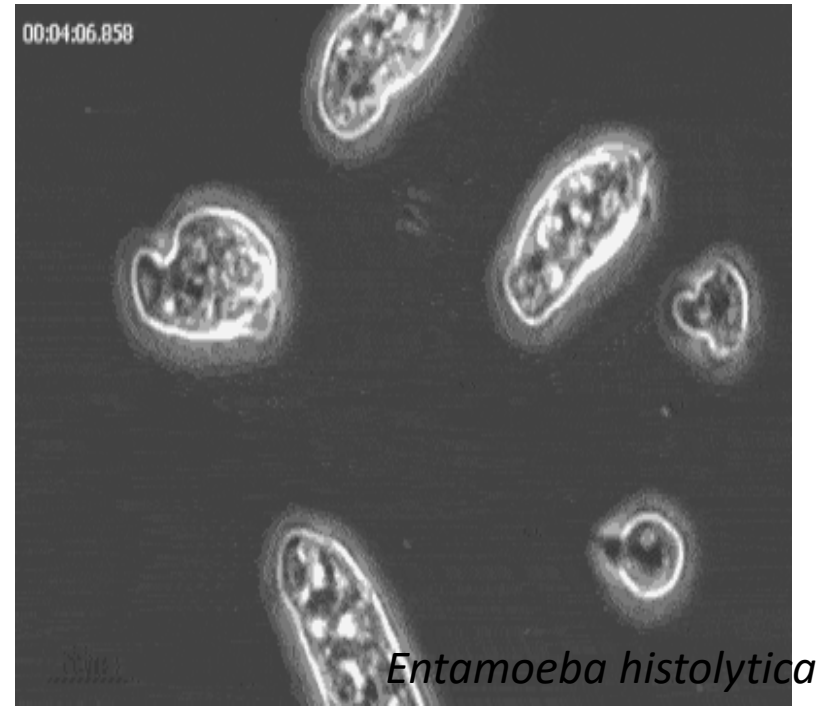
❖ *Toxoplasma gondi*

Ciliophora

❖ *Balantidium coli*

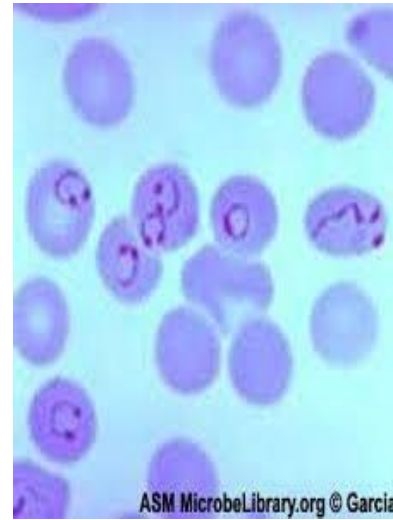
Sarcodina və *Mastigophora* yarımтиplərinə bölünür.

- *Sarcodina* yarımтиpidən olan ibtidailərin bədən quruluşu dəyişkən olur, onlar *pseudopodilər* əmələ gətirməklə hərəkət edirlər. Patogen nümayəndəsi *Entamoeba histolytica* amöb dizenteriyasının törədicisidir.
- *Mastigophora* yarımтиpidən olan ibtidailər üçün *flagellalaların* olması xarakterikdir. Buraya leysşmaniozun törədiciləri-leysşmaniyalar, qiardiozun törədiciləri-qiardiyalar, trixomoniazın törədiciləri-trixomonadlar və s. aiddir.

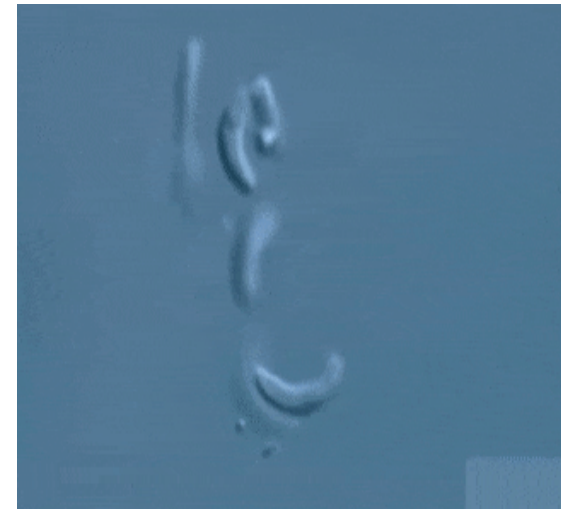

Apicomplexa tipi

- *Apikal (terminal, uc) kompleksin* olması xarakterikdir. Bu kompleks parazitin sahib hüceyrəyə daxil olmasını təmin edir.
- Hüceyrədaxili parazitlərdir.
- Əsas və aralıq sahibləri dəyişməklə mürəkkəb inkişaf tsikli keçirir.
- Hər bir mərhələdə parazitlərin forma və xüsusiyyətləri dəyişilir.
- Patogen nümayəndələrinə *malyariya plazmodiumları, toksoplazmalar* və s. aiddir.

Malyariya plazmodililəri eritrositlərin daxil

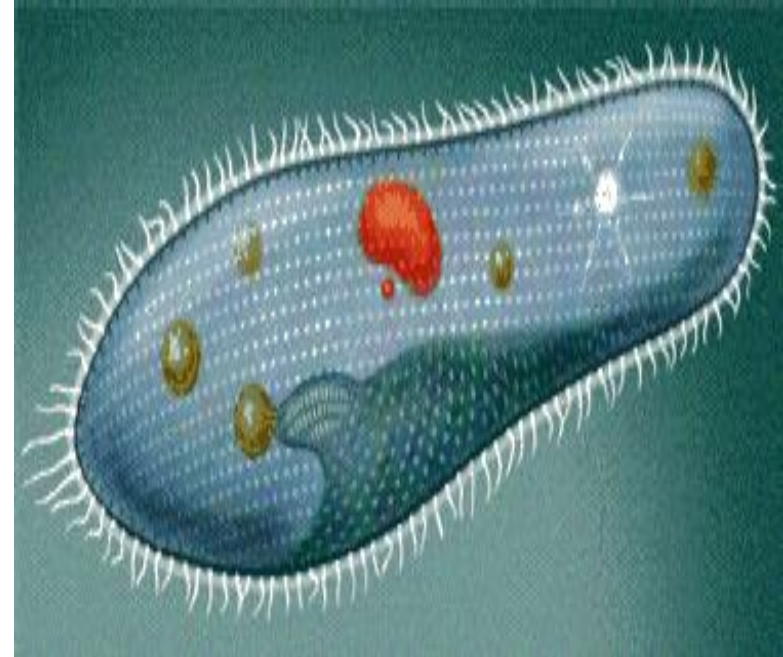
Toksoplazma gondii

Ciliophora tipi

- Bu tipin nümayəndələri hərəkətlidirlər, bütün bədən səthini örtən kirpikciklərə malikdirlər.
- Patogen nümayəndəsi *Balantidium coli*-yoğun bağırsaqların zədələnməsi ilə müşayiət olunan balantidioz xəstəliyini törədir

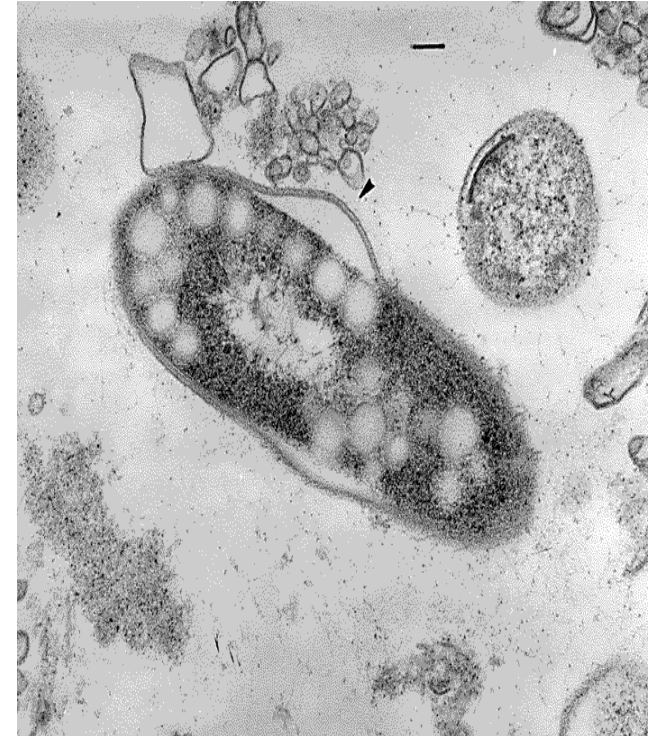

Balantidium coli

Microspora tipi

- Bu tipin nümayəndələri - mikrosporidilər obliqat hüceyrədaxili parazitlərdir.
- Immun sistemi zəif olan insanlarda opportunistik infeksiyalar törədirlər.
- Bu parazitlər xüsusi sporalar - sporoplazma əmələ gətirməklə çoxalırlar.

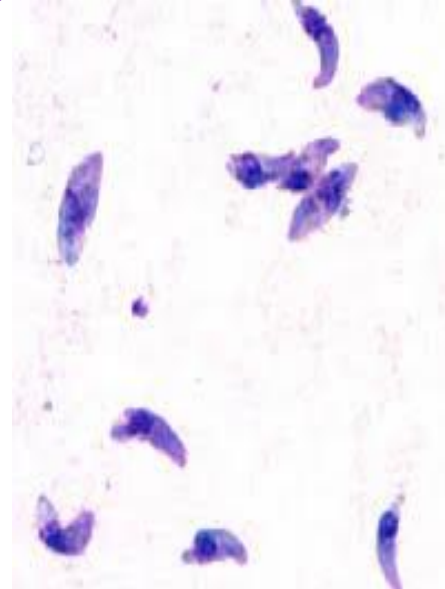
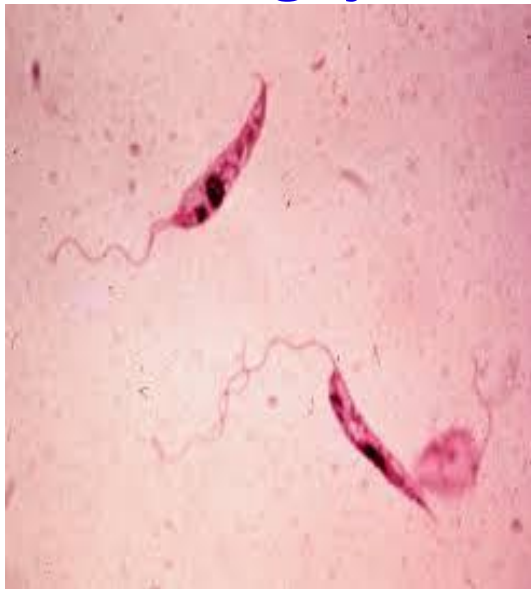
Microspora nosema

İnsan üçün patogen olan ibtidailərin əsas nümayəndələri

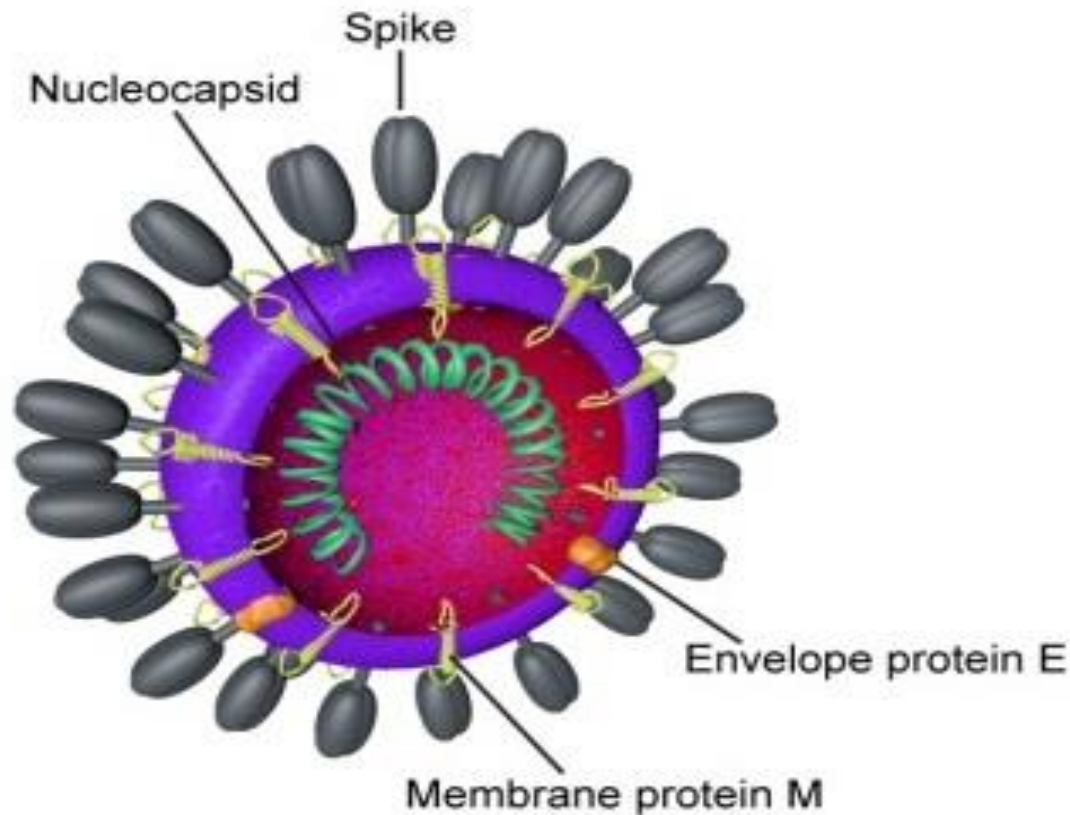
Giardia lamblia	Qiardoz xəstəliyi
Entamoeba histolytica	Ameb dizenteriyası
Balantidium coli	Balantidioz xəstəliyi
Trichomonos homonis, T.vaginalis, T.tenax	Trixomoniaz xəstəliyi
Plasmodium cinsi	Malyariya xəstəliyi
Toxoplasma qondi	Toksoplazmoz xəstəliyi
L.tropica, L.donovani	Leyşmanioz xəstəliyi
Trypanosoma gambiense, T.cruzi	Tripanosomoz xəstəliyi

İbtidailərin morfolojiyasının öyrənilmə üsulları

- ❖ İbtidailərin morfolojiyası nativ halda və boyadılmış preparatlarda öyrənilir. Daha çox **Gimza üsulundan** istifadə edilir. Bu zaman parazitlərin nüvəsi **qırmızı**, sitoplazması isə **göy-bənövşəyi** boyanır)

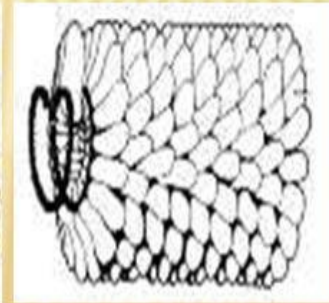
Virusların morfolojiyası və təsnifatı

- ✓ “**Virus**” sözü latıncadan tərcümədə “**zəhər**” mənasını verir.
- ✓ Bu termini ilk dəfə **L.Paster** bakterial filtrdən süzülən agentlər üçün işlətmişdir.

Virusların kəşfi

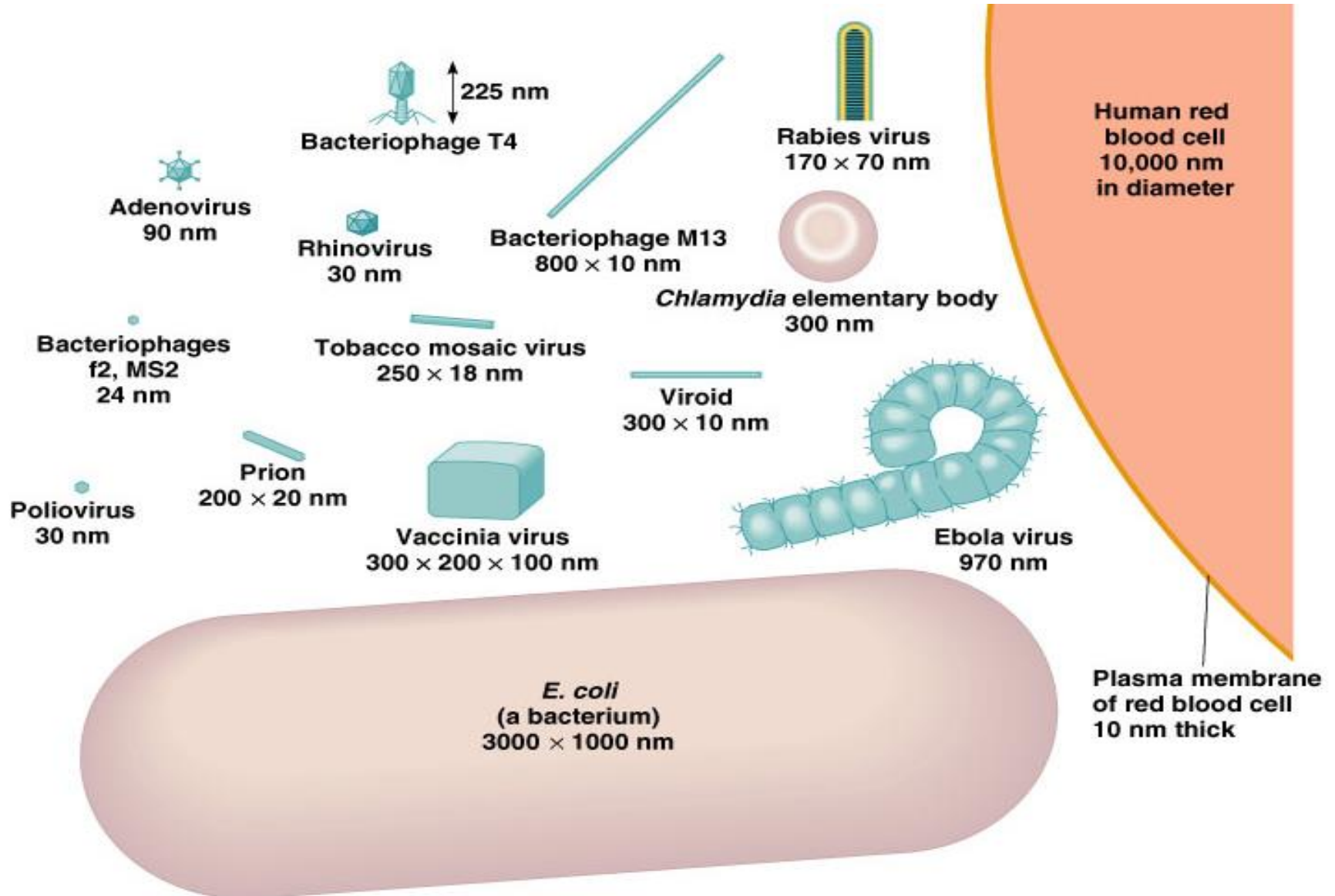
*Virusların mövcudluğu haqqında rus botaniki **D.İ.İvanovski** 1892-ci ildə **tütündən mozaika virusunu** bakterial filtrdən süzülən infeksiya agent olduğunu müəyyənləşdirmişdir.*

Viruslar digər mikroorqanizmlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir

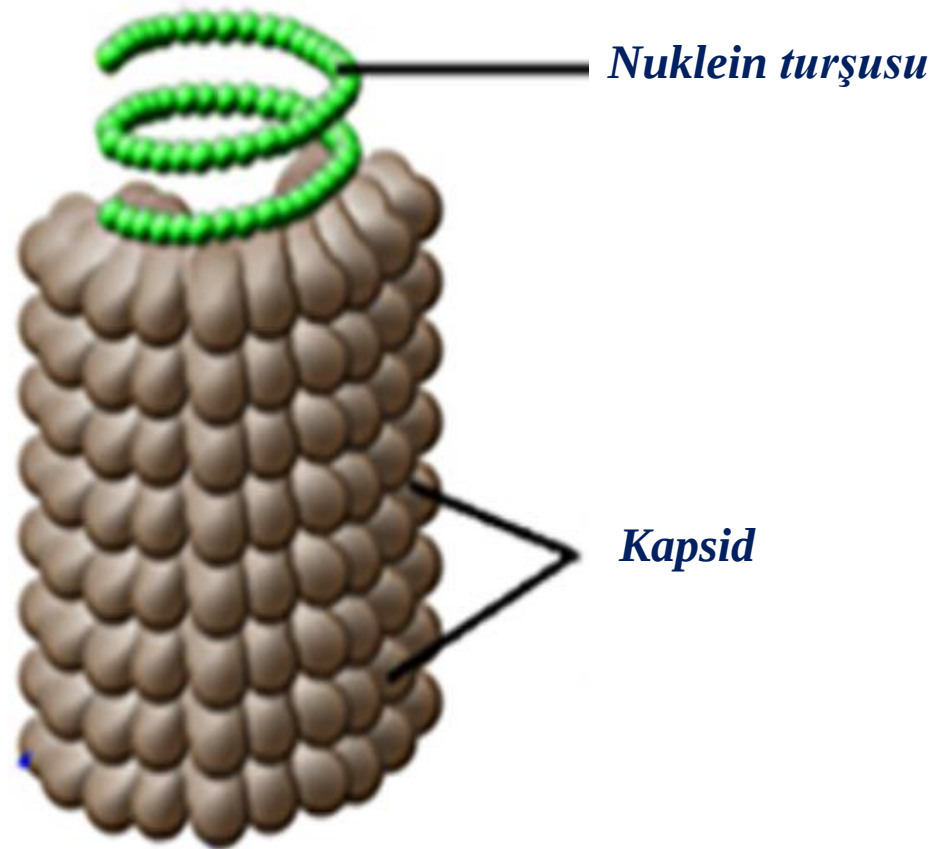
- Viruslar hüceyrə quruluşuna malik deyil. Digər mikroorqanizmlərdə olan hüceyrə strukturları – hüceyrə qışaları, sitoplazma və sitoplazmadaxili strukturlar, nukleoid (nüvə) və s. viruslarda yoxdur;
- Viruslarda ribasom olmur.
- Virusların ölçüləri çox kiçikdir və nanometrlərlə ($1 \text{ nm} = 10^{-3} \text{ mkm}$) ölçülür, 15-20 nm-lə 350-400 nm arasında tərəddüd edir;
- Digər mikroorqanizmlərdən fərqli olaraq viruslarda nuklein turşularından ancaq biri, ya DNT, ya da RNT olur;
- Viruslar ancaq hüceyrə daxilində çoxala bilirlər. Obliqat hüceyrədaxili parazitlər olmaqla, sərbəst metabolitik sistemlərə malik deyillər;
- Viruslar unikal çoxalma üsulu – reproduksiya (ingiliscə, *reproduce* - yenidən hasil etmək, təkrar istehsal etmək) yolu ilə çoxalırlar.

Viruslar (müqayisəli ölçülər)

Virionun quruluşu

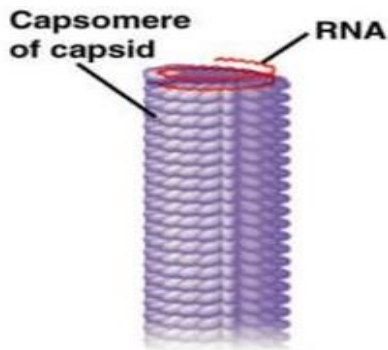
- Virionun mərkəzində nuklein turşusu – DNT, yaxud RNT yerləşir.
- Nuklein turşusu **kapsidlə** (yunanca, *kapsa* - qutu) əhatə olunmuşdur. Kapsid zülali hissəciklərdən – **kapsomerlərdən** ibarətdir. Kapsomerlərin sayı sabit olur.
- Beləliklə, yetkin virion quruluşca nukleokapsiddə ibarətdir.

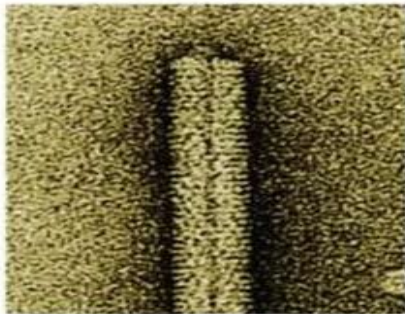
Virusların morfolojiyası

Viruslar morfolojiyasına görə aşağıdakı qrupa bölünür

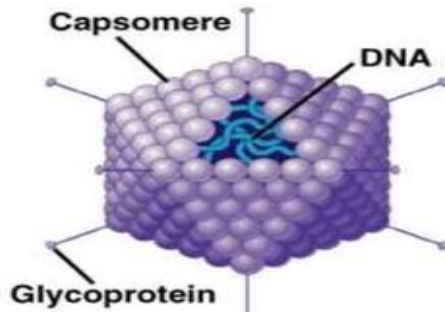
1. **Sferik** və ya kürəvi viruslar: Qrip, parotit, qızılca
2. **Çöpşəkilli** viruslar: quduzluq
3. **Kubşəkilli** viruslar: təbii çiçək, insan və heyvanların papilloma -virusları, adenoviruslar, enteroviruslar
4. **Spermatozoidə bənzər** formalar: bakteriofaqlar

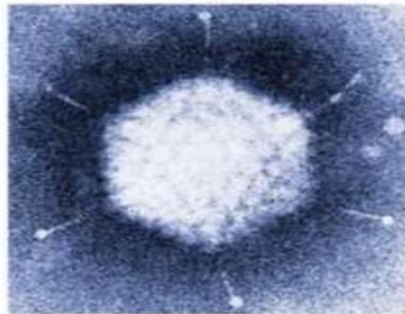
18 × 250 nm

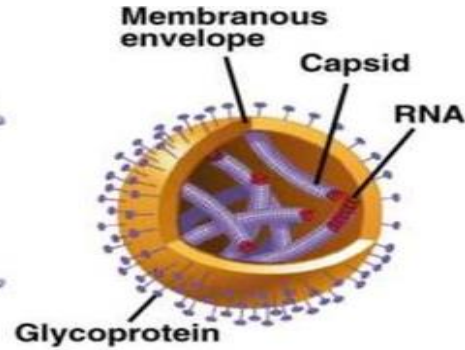
(a) Tobacco mosaic virus

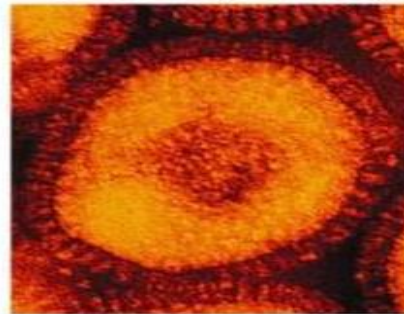
70–90 nm (diameter)

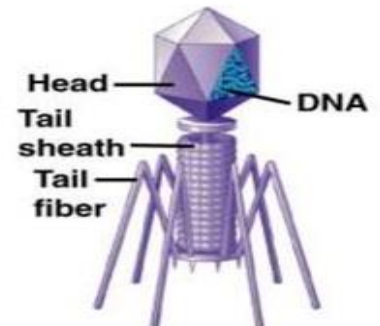
(b) Adenoviruses

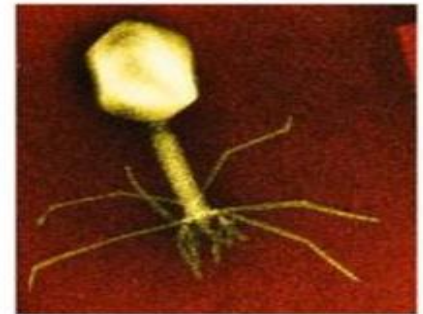
80–200 nm (diameter)

(c) Influenza viruses

80 × 225 nm

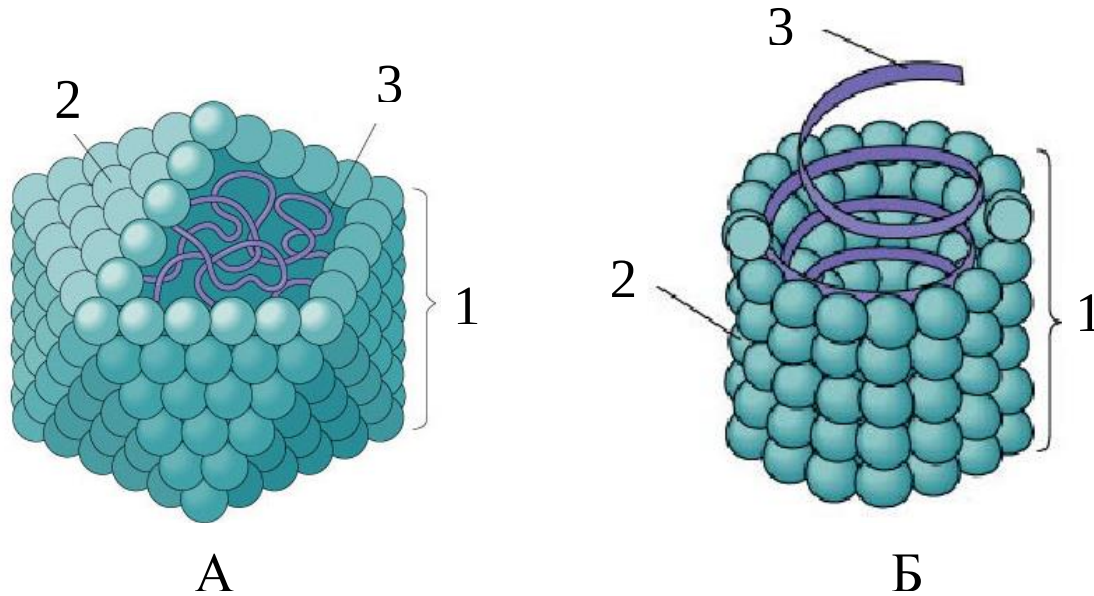

(d) Bacteriophage T4

Kapsid qışasında kapsomerlərin düzülüşü - nükleokapsidin *simmetriya tipləri* müxtəlif viruslarda fərqlənə bilər

- Nükleokapsidin üç simmetriya tipi mövcuddur.
- Bəzi viruslarda kapsomerlər elə düzülür ki, bunlar çoxüzlü, çoxbucaqlı fəza fiqurları (ikosaedr) əmələ gətirir. Buna ***kub (ikosaedral) simmetriya*** deyilir (məsələn, adenoviruslarda). Bu simmetriya tipi bir çox viruslara kürəvi forma verir.
- Bəzi viruslarda isə kapsomerlər nüklein turşusu ətrafında spiral şəkildə düzülərək sanki spiralşəkilli nüklein turşusunu müşayiət edir. Buna ***spiral simmetriya*** deyilir və əsasən çöpşəkilli viruslar üçün xarakterdir (məsələn, quduzluq virusu).
- Bəzi viruslarda ***qarışıq tipli simmetriya*** müşahidə edilir. Məsələn, bakteriofaqların baş hissəsi kub, çıxıntısı isə spiral tipli simmetriyaya malikdir.

Viruslarda kapsidin simmetriya tipləri

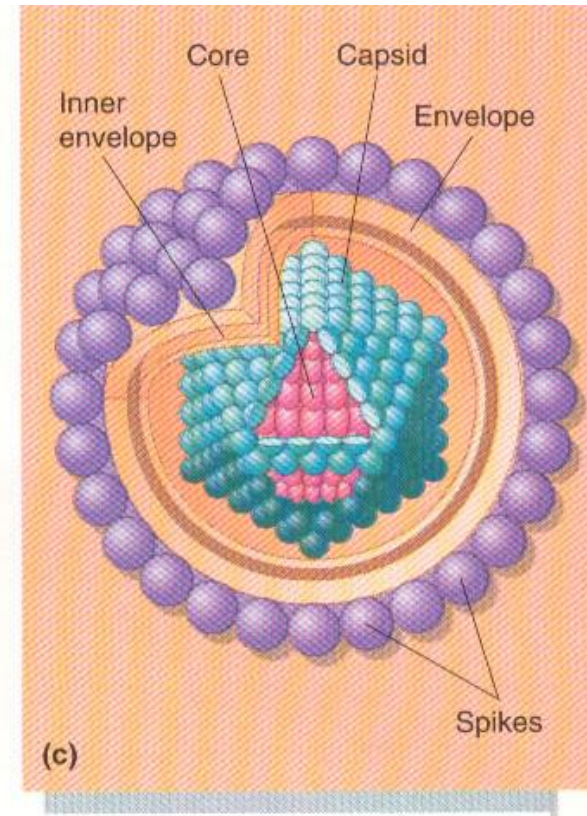
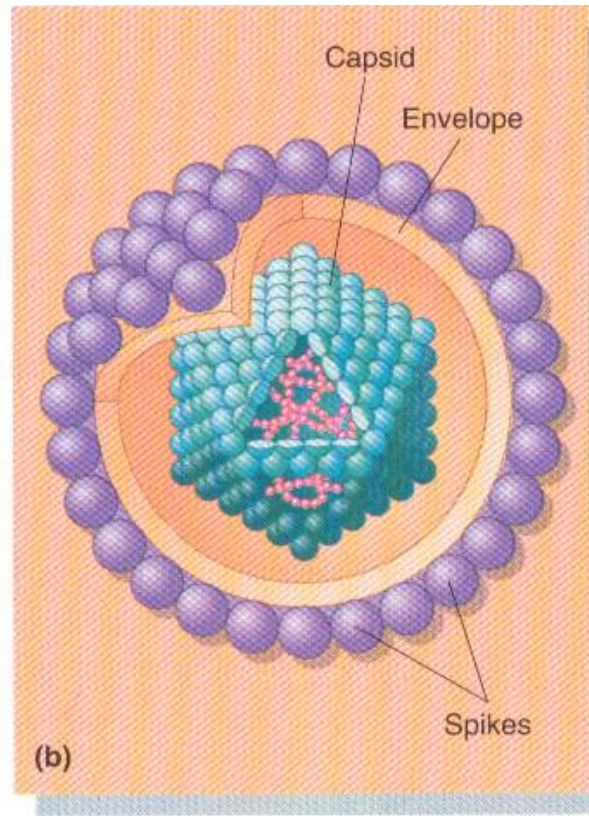
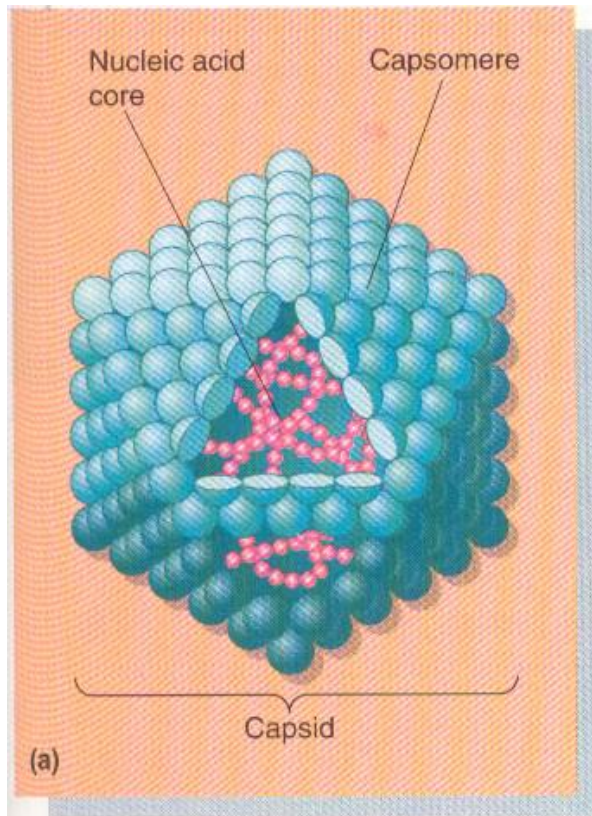

A - ikosaedral, B - spiral simmetriya;
1-kapsid, 2-kapsomerlər, 3-nuklein turşusu

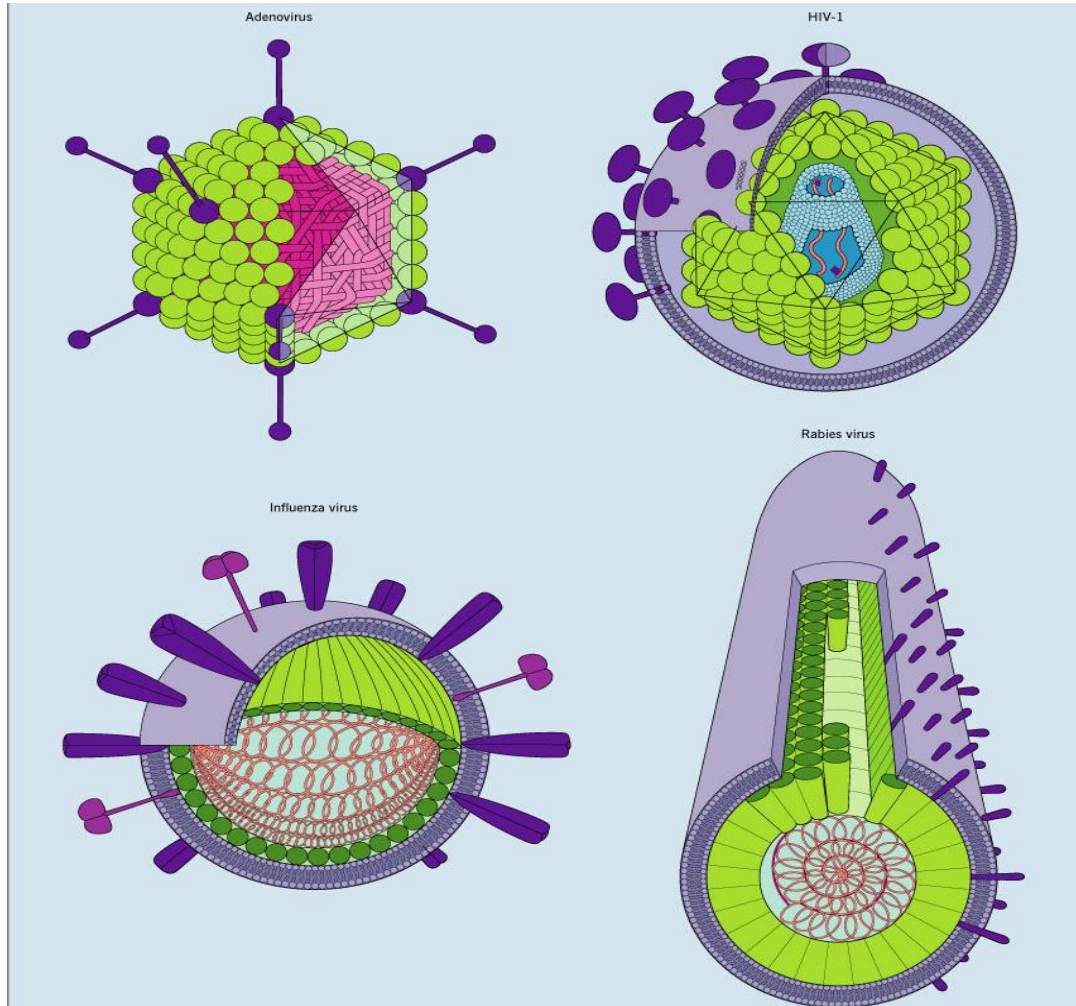
Sadə və mürəkkəb quruluşlu viruslar

- *Sadə quruluşlu viruslar* ancaq nukleokapsiddən ibarətdir.
- *Mürəkkəb quruluşlu viruslarda* isə nukleokapsid əlavə olaraq *xarici qişa - peplos*, yaxud *superkapsid* ilə əhatə olunmuşdur. İkiqat lipidlərdən təşkil olunmuş bu qişa virus sahib hüceyrəni tərk edərkən formalaşır.

Sadə və mürəkkəb quruluşlu viruslar

Mürəkkəb quruluşlu virusların bir çoxusunun xarici qışasında qlikoprotein təbiətli *çuxıntılara* (peplomerlərə) rast gəlinir

Virionun kimyəvi tərkibi

- Virion əsasən nuklein turşularından və zülallardan ibarətdir. Ona görə də viruslara kimyəvi cəhətdən ***nukleoproteid*** kimi baxmaq olar.
- Mürəkkəb quruluşlu viruslar isə əlavə olaraq **lipid tərkibli xarici superkapsid qışaya** da malikdirlər.
- Virusların tərkibində onların sahib hüceyrə daxilində çoxalmasını təmin edən **virusspesifik fermentlər** də vardır.

Viruslarda nuklein turşuları (DNT)

- Viruslarda DNT **ikisaplı, həlqəvi** (məsələn, papovaviruslarda) və **xətti formada** (məsələn, herpesviruslarda) ola bilər.
- Bəzi viruslar **təksaplı** DNT-yə malikdirlər (məsələn, parvoviruslar).
- Virus DNT-nin molekul kütləsi 10^6 - 10^8 D arasında təbəddüd edir ki, bu da bakteriyalarda olduğundan on və yüz dəfələrlə azdır.

Viruslarda nuklein turşuları (RNT)

- Viruslarda RNT əsasən **təksaplı formada** olur, lakin bəzən **ikisaplı** (məsələn, reoviruslarda) da ola bilər.
- Bəzi viruslarda RNT **segmentli (fragmentar)** olur (məsələn, grip virusunda). Belə quruluş RNT-nin kodlaşdırma qabiliyyətinin kifayət qədər artırır.

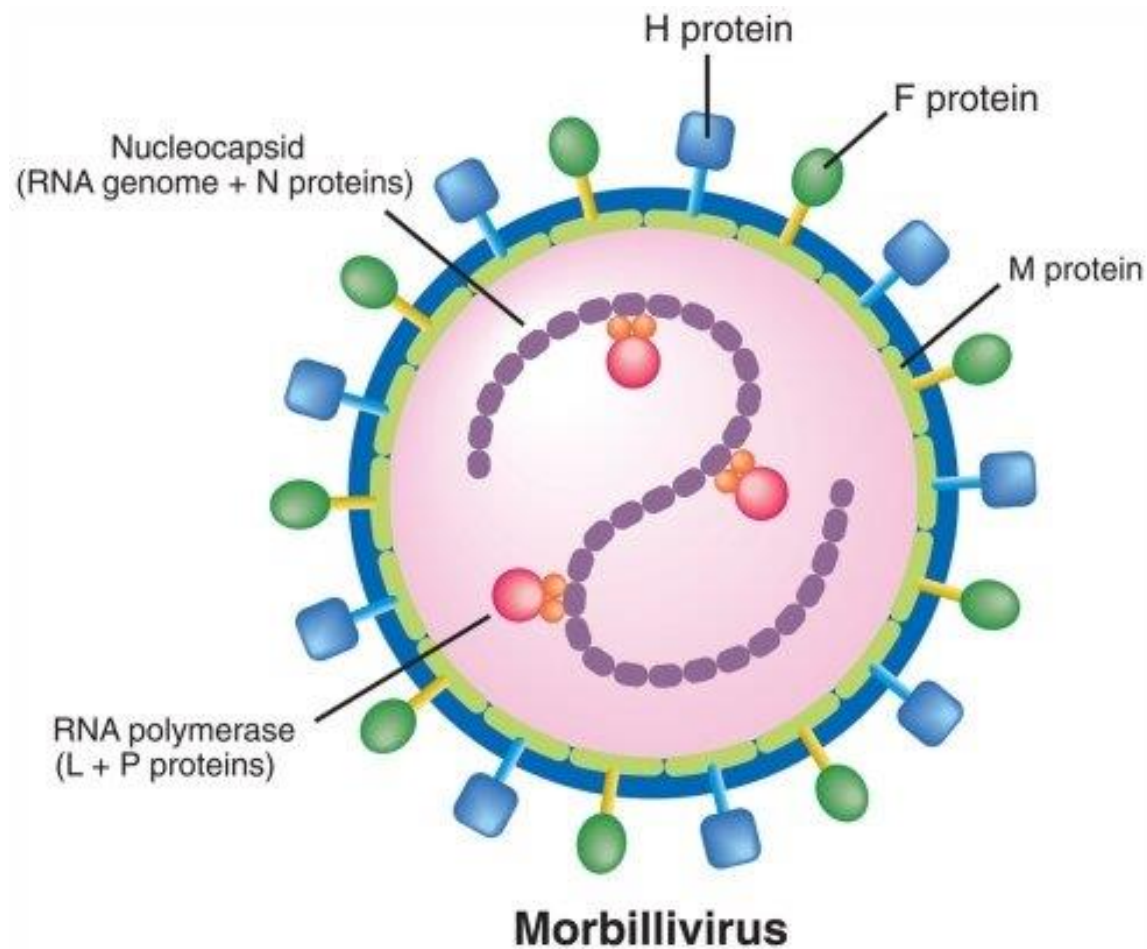
Funksiyasından asılı olaraq virus RNT iki əsas qrupa bölünür

- Bəzi viruslarda RNT irsi informasiyanı bilavasitə sahib hüceyrənin ribosomlarına translyasiya etmək xüsusiyyətinə malikdir, yəni birbaşa məlumat-RNT rolunu oynaya bilər. Bunlar *müsbət saplı RNT (+RNT)*, yaxud *pozitiv genom* adlanır.
- Digər viruslarda isə RNT irsi informasiyanı bilavasitə sahib hüceyrənin ribosomlarına translyasiya edə bilmir, yəni birbaşa məlumat-RNT rolunu oynaya bilmir. Bunlar *mənfi saplı RNT (-RNT)*, yaxud *neqativ genom* adlanır. Belə halda virus RNT üzərində əvvəlcə +RNT sintez olunur

Virus zülalları

- Əsasən struktur və fermentativ funksiya daşıyır.
- Qeyd edildiyi kimi virusların kapsid qışası zülallardan ibarətdir.
- Bundan əlavə mürəkkəb quruluşlu virusların xarici qışasının tərkibində də zülallar vardır (xarici qışa çıxıntıları qlikoprotein təbiətlidir).
- Mürəkkəb quruluşlu virusların mühüm struktur elementlərindən olan *matriks zülal (M-zülal)* virus qışasının daxili səthində yerləşir və bu qışanın nukleokapsid zülalları ilə qarşılıqlı münasibətini təmin edir ki, bu da viruslar çoxalarkən virionun formalaşması üçün çox mühümdür.

Qızılca virusunun ultrastruktur sxemi

Virusların təsnifatının müasir prinsipləri

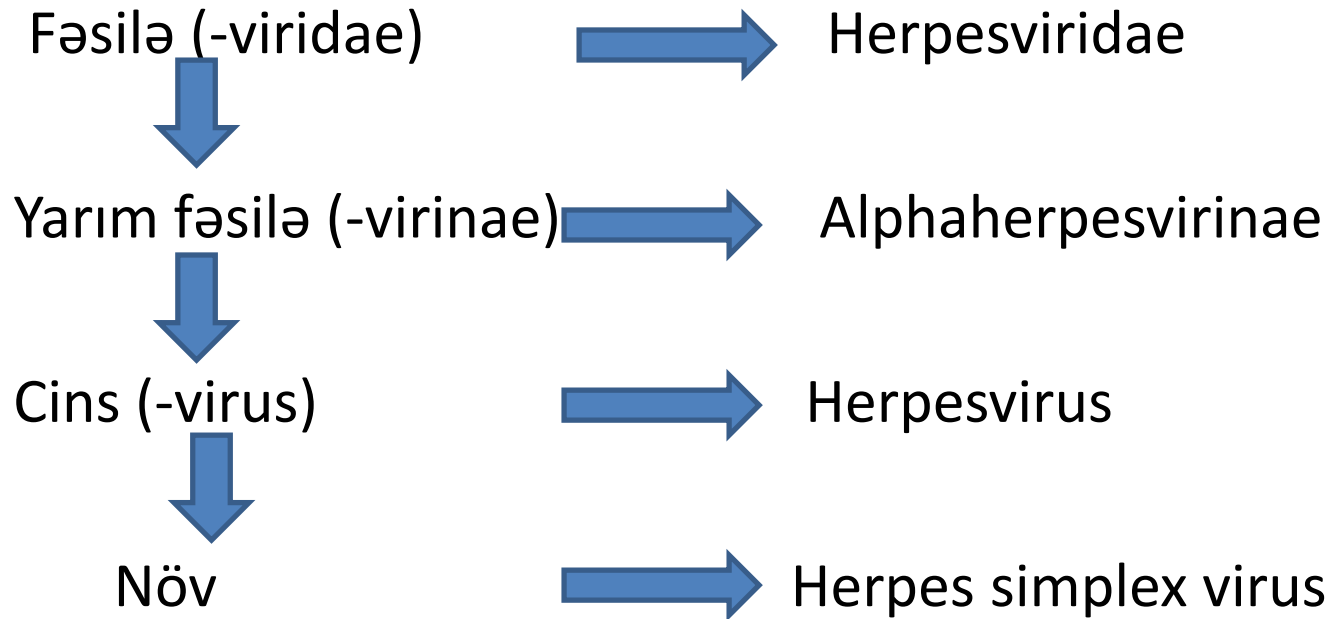
Virusların müasir təsnifatı aşağıdakı meyarlara əsaslanır:

1. Morfologiyası, ölçüləri və formaları
2. Qişanın olması və olmaması
3. Nükleokapsidin simmetriya tipləri
4. Nüklein turşularının xarakteristikası- onun molekul kütləsi, tipi, molekuldakı zəncirlərin sayı, seqmentlərin olması və s.

Virusların təsnifatı

- Nuklein turşusunun tipinə görə bütün viruslar iki böyük qrupa bölünür:
- RNT tərkibli
- DNT tərkibli

Virusların nomenkulaturası

RNT-tərkibli viruslar

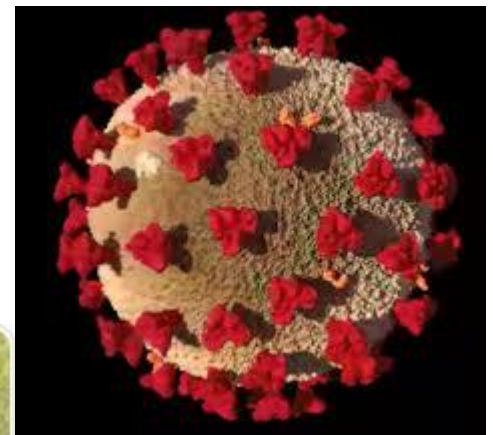
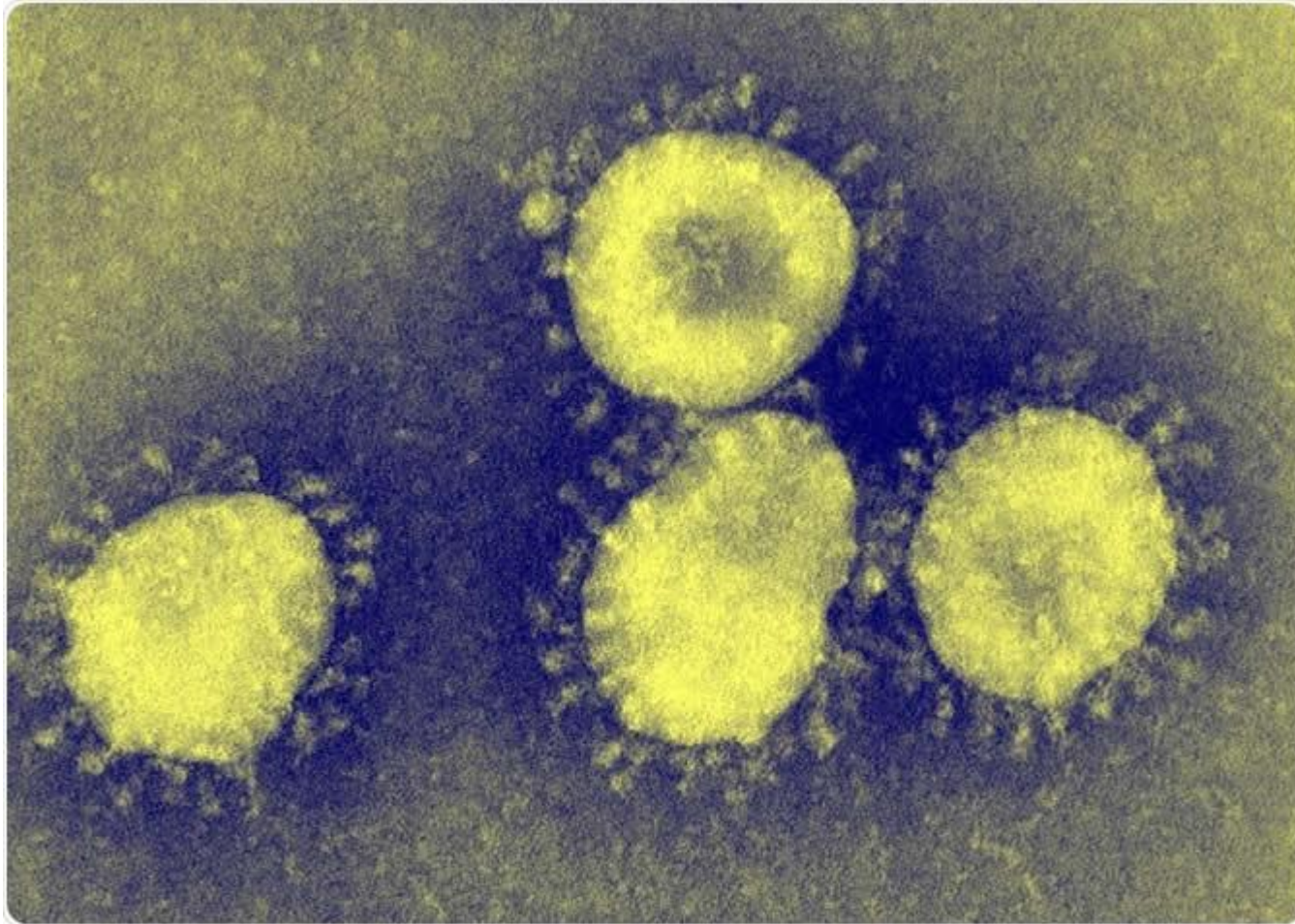
FƏSİLƏLƏR	NUKLEİN TURŞUSUNUN TİPİ	KAPSİDİN SİMMETRİYA TİPİ	XAR
PİCORNAVİRİDAE	(+)təksaplı	ikosaedral	yoxdur
TOGAVİRİDAE	(+)təksaplı	ikosaedral	var
FLAVİVİRİDAE	(+)təksaplı	ikosaedral	var
CALİCİVİRİDAE	(+)təksaplı	ikosaedral	yoxdur
CORONAVİRİDAE	(+)təksaplı	Spiral	var
RETROVİRİDAE	(+)təksaplı	Spiral, bəzən ikosaedral	var
FİLOVİRİDAE	(+)təksaplı	Spiral	var
BUNYAVİRİDAE	(-)təksaplı	Spiral	var
ARENAVİRİDAE	(-)təksaplı	Spiral	var
ORTHOMYXOVİRİDAE	(-)təksaplı	Spiral	var
PARAMYXOVİRİDAE	(-)təksaplı	Spiral	var
RHABDOVİRİDAE	(-)təksaplı	Spiral	var
REOVİRİDAE	(-)ikisaplı	ikosaedral	yoxdur

RNT tərkibli viruslar

Fəsilələr	Əsas nümayəndələri
Picornaviridae	Poliomielit, A hepatiti virusu və s.
Togaviridae	Məxmərək virusu və s.
Flaviviridae	C hepatit virusu, Sarı qızdırma, dengə, gənə ensefaliti virusları və s.
Caliciviridae	Qastroenterit virusları
Coronaviridae	İnsanın koronavirusları, SARS virusu, CoViD-19
Retroviridae	İnsanın immunçatışmazlıq virusları
Filoviridae	Marbuq və Ebola virusları
Bunyaviridae	Hemorragik qızdırma virusları və s.
Arenaviridae	Limfositər xoriomeningit virusu və s.
Orthomyxoviridae	Qrip virusları
Paramyxoviridae	Qızılca, paraqrip, epidemik patotit virusları
Rhabdoviridae	Quduzluq virusu və s.
Reoviridae	İnsanın rotavirusları və s.

Coronavirus

morfologiya

DNT-tərkibli viruslar

FƏSİLƏLƏR	NUKLEİN TURŞUSUNUN TİPİ	KAPSİDİN SİMMETRİYA TİPİ	XARİCİ QİŞA
PARVOVİRİDAE	Təksaplı	İkosaedral	yoxdur
POLYOMAVİRİDAE	İkisaplı	İkosaedral	yoxdur
PAPİLLOMAVİRİDAE	İkisaplı	İkosaedral	yoxdur
ADENOVİRİDAE	İkisaplı	İkosaedral	yoxdur
HERPESVİRİDAE	İkisaplı	İkosaedral	var
POXVİRİDAE	İkisaplı	İkosaedral	yoxdur
HEPADNAVİRİDAE	İkisaplı	İkosaedral	var

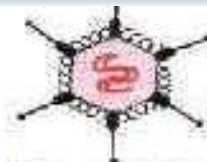
Herpesviridae

Hepadnaviridae

Poxviridae

Adenoviridae

Parvoviridae

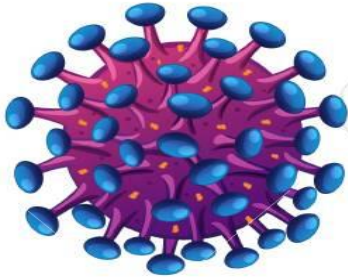

Polyomaviridae
Papillomaviridae

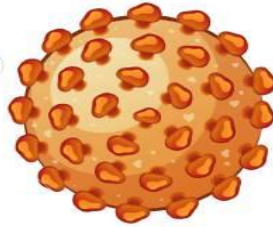
DNT tərkibli viruslar

Fəsilələr	Əsas nümayəndələri
Parvoviridae	İnsanın parvovirusları
Polyomaviridae	İnsanın polioma virusları
Papillomaviridae	İnsanın papilloma virusları
Adenoviridae	İnsanın adenovirusları
Herpesviridae	Sadə herpes virusları, sitomeqalovirus və s.
Poxviridae	Təbii çiçək virusu
Hepadnaviridae	B hepatiti virusu

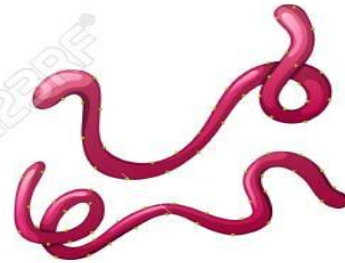
Müxtəlif quruluşlu virionlar

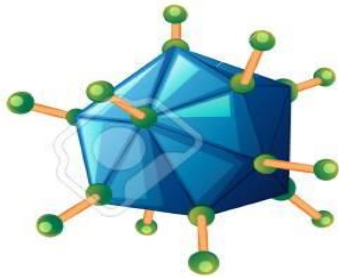
HIV

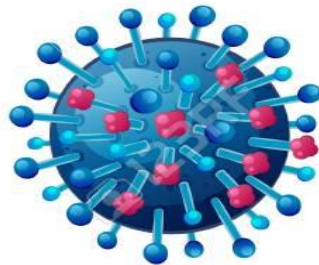
Hepatitis B

Ebola Virus

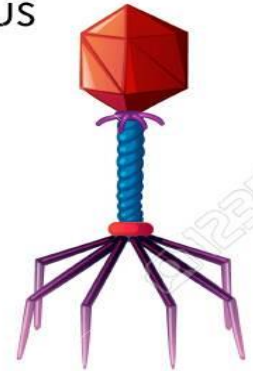
Adenovirus

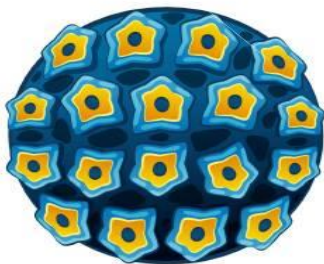
Influenza

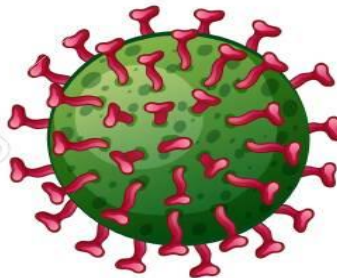
Rabies Virus

Bacteriophage

Papillomavirus

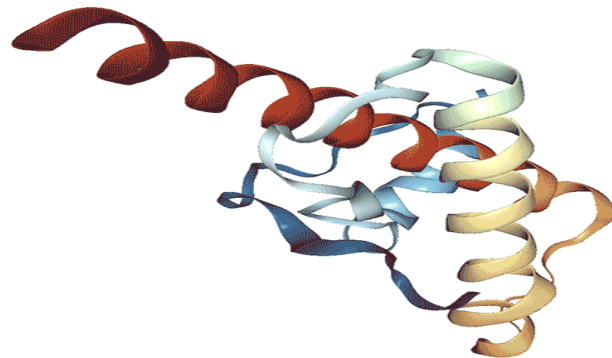
Rotavirus

Herpes Virus

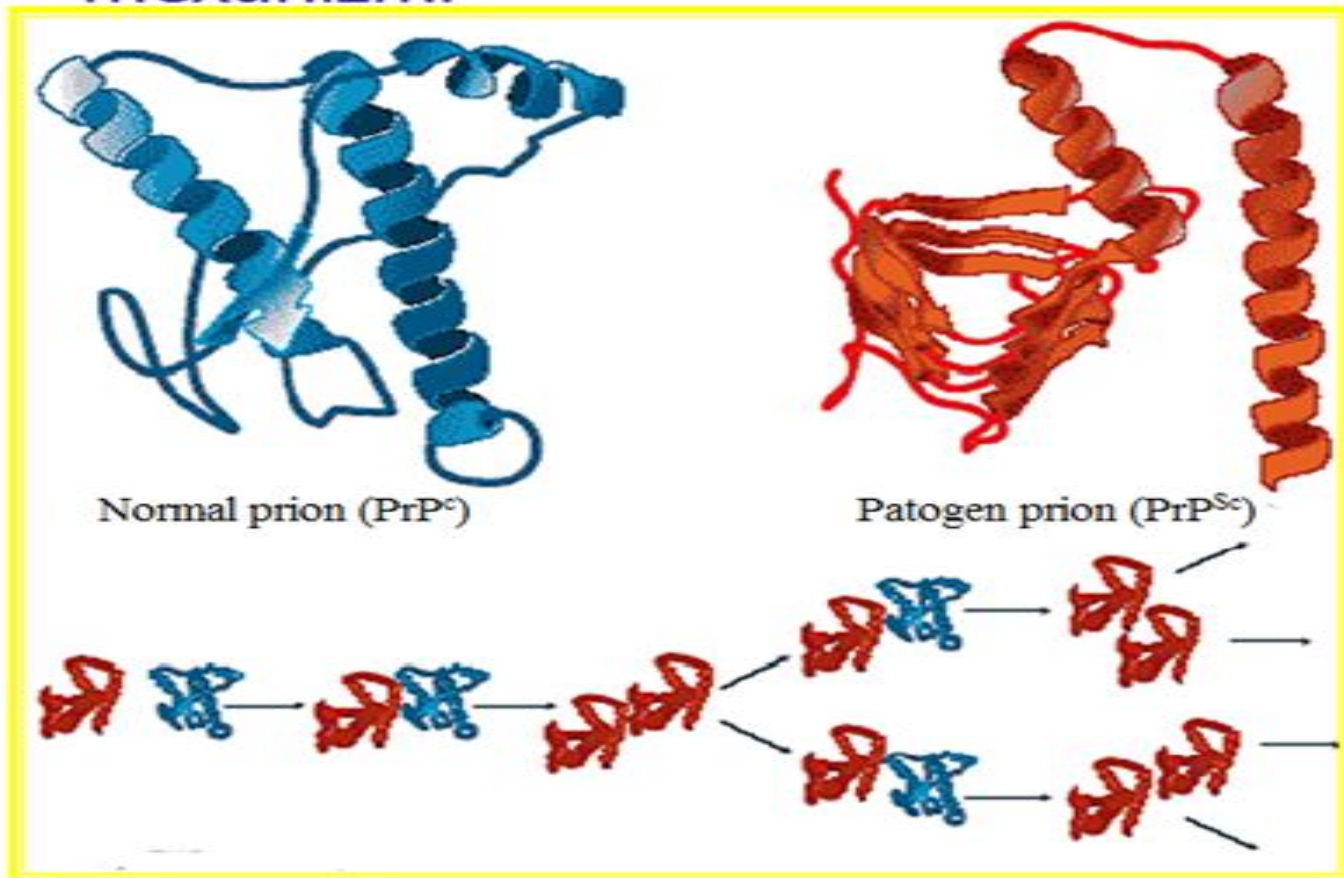
Prionlar

- ❖ Prion terminini 1982-ci ildə Amerika alimi S.Pruziner təklif etmişdir. Prionlar (ingiliscə, «proteinaceous infectious particle», yəni «infeksion zülal hissəcik» mənasını verən sözlərdən) adlandırılmışdır.
- ❖ Nuklein turşuları yoxdur.
- ❖ Normal prion zülalı (Pr^c) heyvan, eləcə də insan orqanizmlərində mövcuddur və bir sıra tənзимedici funksiyaları həyata keçirir.
- ❖ Normal Prion zülalının sintezini insanın 20-ci xromosomunda yerləşən Pr^c -geni kodlaşdırır.

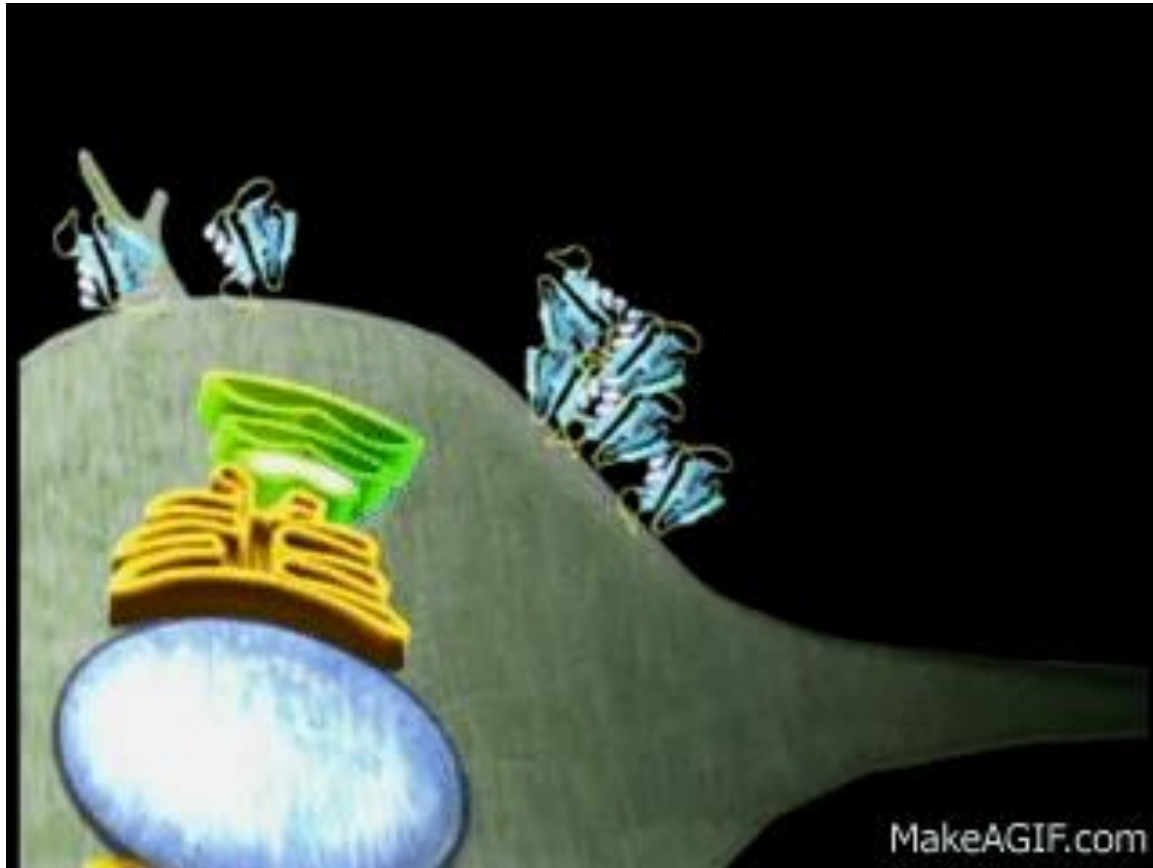

İnfeksiyon prion zülalı normal prion zülalından üçüncülü və dördüncülü quruluşuna görə fərqlənir

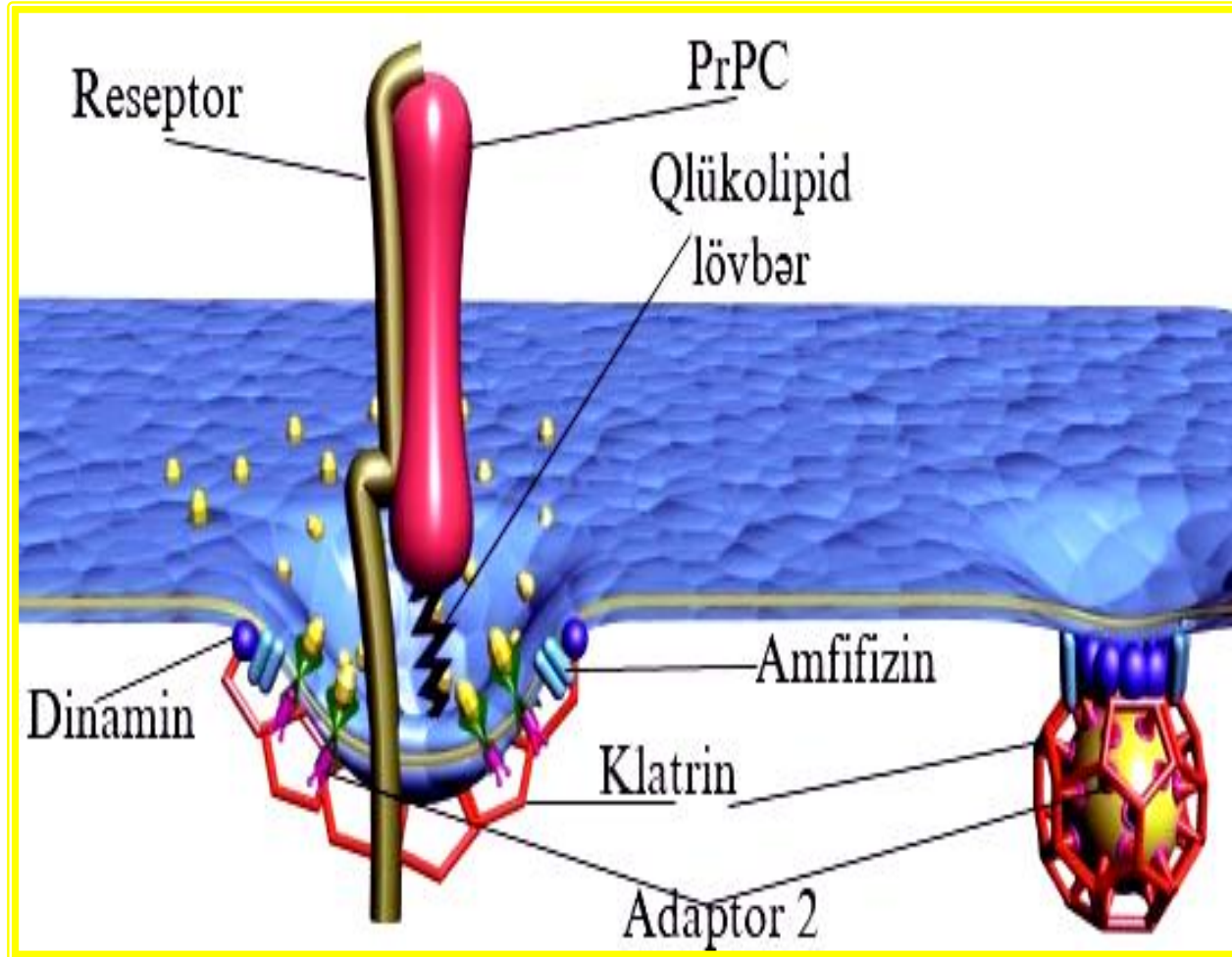
PrP^c-nin PrP^{Sc}-yə keçmə mexanizmi

Hüceyrədə prion zülalının sintezi

Prion zülalının hüceyrə zarında lokalizasiyası

Prion xəstəlikləri

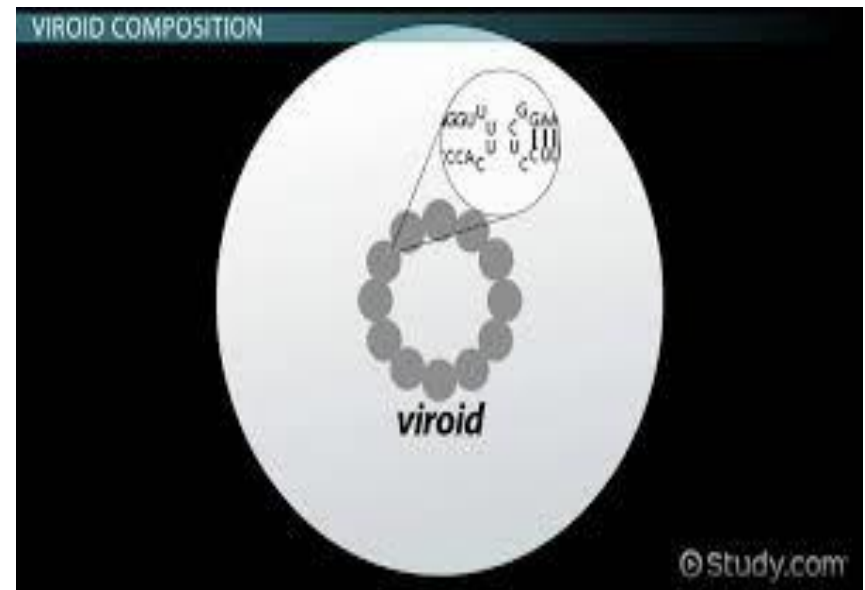
- **Kuru** – 1057-ci ildə Yeni Qvineyada K.Qayduşek tərəfindən aşkar edilmişdir. Kuru xəstəliyi zamanı mərkəzi sinir sisteminin pozğunluğu baş verir.
- **Kreytsfeld** –Yakobson xəstəliyi pramidal və ekspramidal sinir yollarının progressivləşən dissimilyasiya simptomları ilə xarakterizə olunur.
- **1996-ci ildə** inəklərdə **süngərvari ensefalopatiya** epizootiyaları (**qaramal quduzluğu**) İngiltərədə, Şimali Avropada başlamışdır.
- **Prion** xəstəliklərində immunitet yaranmır.

Diagnostika

- Prionların törətdiyi patoloji proseslərin tanınması müvafiq toxumaların (sinir toxuması) histoloji müayinəsinə əsaslanır
- Beyindən hazırlanmış histoloji kəsiklərdə patoloji prosesin xarakteri öyrənilir

VIROİDLƏR

- Viroidlər quruluş baxımından yalnız bir təkqatlı RNT-dən ibarətdir.
- Zülalsız viruslardır.
- Onların antigen xüsusiyyətləri yoxdur.
- Viroidlər çox kiçik ölçüdə olurlar. RNT molekulalarının uzunluqları $1-10 \times 10^6$
- Onlar 300-400 nukleotidlərdən təşkil olunmuşdur.

Viroidlər əsasən bitkilərdə xəstəliklər törədir (viroidlə zədələnmiş kartof)

▲ **Figure 13.21** One effect of viroids on plants. The potatoes at right are stunted as the result of infection with PSTV viroids.